

Валерій СТАРКОВ (Київ)

ЛИСТИ МИТРОФАНА ТА УЛЯНИ ДИКАРЕВИХ ДО МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Актуальна потреба накопичення своєї історіографічної бази і нині стоїть перед сучасною українською наукою, незважаючи на певні успіхи попередників, і важко уявити розвиток науки за відсутності опублікованої творчої спадщини своїх найвидатніших учених. Для дослідження новітнього етапу розвитку українського відродження одне з провідних місць в історичних дослідженнях займає епістолярна спадщина діячів національної науки і культури. Неможливо вивчати українське культурне суспільно-політичне життя XIX – початку XX ст. без використання листів найвизначніших діячів України цієї доби, і в цьому контексті творча спадщина Михайла Грушевського займає провідне місце.

Звернення до епістолярії як самостійного джерела пов'язане з розвитком вітчизняної історичної науки, розширенням її джерельної бази. Значення епістолярії як історичного джерела важко переоцінити. Саме листування здатне показати життя окремої людини на тлі історичних подій. Воно завжди вважалося цінним історичним джерелом, оскільки не тільки несе соціальне навантаження, висвітлюючи тогочасні умови дійсності, інтереси і турботи суспільства, а й виступає як невід'ємна складова духовної спадщини народу, як інформатор про опосередкований людською особистістю погляд на сучасний йому історичний процес¹.

Перед Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України постало завдання підготовки до видання повного зібрання творів М. Грушевського. Нашу увагу привернула епістолярна спадщина вченого в частині його листування як з визначними вченими-етнографами, так і з етнографами-аматорами, краєзнавцями, колекціонерами старожитностей, народними майстрами. Фонд № 1235 ЦДІА України у м. Києві вміщує 610 справ з листуванням вченого² й утримує значні обсяги листів до М. Грушевського таких визначних вчених-етнографів, як Федір Вовк (Спр. 389. – 109 арк. – 78 листів. – 1895–1911), Володимир Гнатюк (Спр. 419. – 114 арк. – 83 листи. – 1895–1913), Катерина Грушевська (Спр. 288. – 19 арк. – 14 листів та 2 телеграми. – 1907–

¹ *Войцехівська І. Н., Ляхоцький В. П.* Епістологія. Короткий історичний нарис. – К., 1998.

² Епістолярна спадщина Михайла Грушевського (Покажчик по фонду № 1235 у ЦДІА України у м. Києві) / Упор І. Гирич. – К., 1996. – С. 5.

1927; Спр. 287. – Арк. 26, 234, 235, 336. – 4 листи. – 1907, 1909), Марко Грушевський (Спр. 291. – 145 с. – 45 листів. – 1891–1912), Митрофан Дикарив (Спр. 449. – 93 с. – 32 листи. – 1894–1899; Спр. 303. – С. 351–352. – 1 лист. – 1895), Раймунд Кайндль (Спр. 509. – 29 с. – 14 листів. – 1896–1906), Філарет Колесса (Спр. 543. – 30 арк. – 20 листів. – 1905–1927), Василь Кравченко (Спр. 303. – С. 345–347, 349–350. – 2 листи. – 1907–1909), Зенон Кузеля (Спр. 575. – Арк. 1–55, 58–107, 110–116. – 62 листи. – 1903–1912), Андрій Лобода (Спр. 609. – 6 с. – 5 листів. – 1908), Любор Нідерле (Спр. 661. – 14 с. – 7 листів. – 1898–1899, 1912–1914), Микола Сумцов (Спр. 779. – 24 арк. – 14 листів. – 1896–1912), Людмила Шевченко (Спр. 831. – 45 арк. – 28 листів. – 1910–1914; Спр. 871. – С. 347–348. – 1 лист. – 1895), Володимир Шухевич (Спр. 849. – Арк. 2, 4–23, 25–33, 36–47. – 35 листів. – 1894–1908), Володимир Ястребов (Спр. 865. – 8 с. – 4 листи. – 1895; Спр. 873. – С. 171–174. – 1 лист. – 1895)³ та деякі інші.

Співробітниками відділу пам'яток духовної культури Інституту української археографії та джерелознавства підготовлено до друку окремі згадані епістолярії, деякі з них вже опубліковані⁴.

Окрім того, у фонді зберігаються листи від багатьох кореспондентів – етнографів-аматорів, краєзнавців, священників – з різних куточків України, які містять різноманітну етнографічну інформацію: від Валеріана Боржковського з Вінниччини, Андрія Веретельника з Галичини, Григорія Веселого та Сергія Іваницького з Поділля, П. Петрушевського з Наддніпрянщини, Гідора Стрипського з Закарпаття⁵ та багатьох інших. Як історико-етнографічне джерело розглянемо листи Митрофана Дикарева до Михайла Грушевського.

Митрофан Дикарив був знаним у 90-х роках XIX ст. українським етнографом і фольклористом, друкувався у виданнях Наукового товариства ім. Т. Шевченка, “Киевской Старине”, “Этнографическом Обозрении”, листувався з визначними діячами науки і культури того часу – Михайлом Грушевським, Борисом Грінченком, Федором Вовком, Олександром Кониським та багатьма іншими⁶.

Листи Митрофана Дикарева до Михайла Грушевського⁷ відображають на-самперед науково-громадську діяльність першого в зазначений період і водночас висвітлюють постать останнього як одного з керівників Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ). Листування розпочалося з ініціативи М. Дикарева у травні 1894 р., коли він привітав М. Грушевського з отриманням посади на кафедрі

³ Там само. – С. 19, 22, 24, 25, 27, 35, 38, 40, 42, 47, 54, 71, 80, 82, 86.

⁴ Листування Михайла Грушевського та Федора Вовка // Листування Михайла Грушевського / Упор. В. Наулко – К.; Нью-Йорк, 2001. – Т. 2. – С. 93–221; Листи Зенона Кузеля до Михайла Грушевського / Упор. В. Наулко, В. Старков – Запоріжжя, 2005. – Вип. 11: Старожитності Південної України. – 84 с.

⁵ Епістолярна спадщина... – С. 14, 17, 18, 33, 59, 71.

⁶ Про життєвий шлях і наукову спадщину Митрофана Дикарева див.: *Старков В.* Митрофан Дикарив – повпред нації. Листи М. Дикарева до Ф. К. Вовка // *Берегиня*. – 1999. – Ч. 4. – С. 5–11; *його ж.* “Золоті зерна наукового пізнання” (Епістолярна спадщина Митрофана Дикарева) // *Пам'ять століть* – 2000. – № 1. – С. 14–19.

⁷ ЦДДАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Од. зб. 449. – 93 арк. (32 листи, 1894–1899); Од. зб. 303. – Арк. 351–352 (1 лист, 1895).

Львівського університету й прислав йому свої праці⁸. Згодом обмін науковими виданнями між ними тривав протягом усього періоду листування. Вже в другому своєму листі від 16 червня 1894 р. М. Дикарив “складає щиру подяку” за отриману від М. Грушевської його книгу⁹. Надалі М. Дикарив регулярно отримував від НТШ як його праці, так і ті видання, які він прохав допомогти отримати. Характерним прикладом є повідомлення про це у трьох листах поспіль на початку 1897 р. У листі від 5 січня він повідомляє, що із засланих грошей частину передає НТШ, а на решту прохає вислати йому томи російсько-українського словника Уманця. 2 лютого М. Дикарив пише М. Грушевському “Найсамперед складаю Вам сердечну подяку за Ваші хлопоти в моїх справах. Замість т[ому] III [“Словаря[...”], будьте ласкаві, зашліть мені Байдину [“Одісею”], обидві частини, а решту передайте до Вашого Товариства. [“Записки[...”] я маю лиш томи VI–XII, а XIII–XIV не маю”¹⁰. А вже 23 березня він дякує за прислані видання НТШ: “Т[ом] XIV “Записок”, спасибі Вам, дістав з листом, в котрім обіцяно мені заслати і останні, які бракують мені, разом з [«Етнографічним Збірником[»]”¹¹.

У свою чергу, Митрофан Дикарив, незважаючи на постійні матеріальні нестатки, збирав і надсилав до Львова літературу та матеріали, що стосувались передусім Вороніжчини та Кубані, про які він був добре обізнаний. Так, у листі від 16 липня 1896 р. він зазначає: “Ще в Вороніжі придбані мною для бібліотеки Наук[ового] Тов[ариства] ім. Шевч[енка] книги, десятка півтора, і до сього часу через лихі грошові обставини не міг їх туди заслати: чи не були б Ви ласкаві забрати їх з собою? Між ними є такі книжки, що нігде не можна придбати, наприклад:] “Ворон[ежскіє] Петровск[іє] акты”, “Гісторичні матеріали г[орода] Острог[о]жск[а]” Вейнберга, “Крестьянское хозяйство в Острог[о]жск[ом] у[ездѣ]” – книга двічі премована (золотою медалею Географіч[ного] Товариства і 500 руб[лями] від С[анкт-]П[етер]б[урзького] Комітета о сільських товариствах). Коли згодитесь, я Вам зашлю ці книжки”¹².

Митрофан Дикарив постійно переймався долею своєї наукової спадщини та архіву. В листі від 31 липня 1895 р. він звертається до М. Грушевського бути своїм душеприкажчиком здійснюючи свій давній намір залишити їх Науковому товариству ім. Т. Шевченка¹³. Згодом він неодноразово повертався до цього питання. У листі від 5 січня 1897 р. він пише: “З відписуванням своєї невеликої спадщини я забарився раз через роботу, а друге через чорноморський “корчій”, від котрого на мене напала якась млявість, апатія”¹⁴. Передача архіву М. Дикарева до НТШ була здійснена невдовзі після його смерті, і лише завдяки цьому, на нашу думку, значну його частину було збережено від забуття, а праці, які він

⁸ ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Од. зб. 449. – Арк. 1–3.

⁹ Там само. – Арк. 4.

¹⁰ Там само. – Арк. 52.

¹¹ Там само. – Арк. 54.

¹² Там само. – Арк. 39–40.

¹³ Там само. – Арк. 9.

¹⁴ Там само. – Арк. 45.

підготував до друку, побачили світ посмертно завдяки зусиллям, передусім, Івана Франка та Володимира Гнатюка.

Про існування зворотних листів Михайла Грушевського до Митрофана Дикарева говорять прямі і непрямі згадки в листах останнього: “Книгу Вашу я одержав і складаю Вам щиру подяку, листа також” (лист від 16 червня 1894 р.); “На ваше питання проти відбитків, я й сам не знаю, що Вам одповісти...” (лист від 16 червня 1896 р.); “Т[ом] XIV “Записок”, спасибі Вам, дістав з листом, в котрімобічно мені заслати і останні, які бракують мені, разом з [«]Етнографічним Збірником[»]” (лист від 23 березня 1897 р.); “Вашу відповідь на мій пильний запит я дістав ще в Катеринодарі, а з Парижа вже тут, на Жекупських Мінеральних водах, куда приїхав на 25 днів” (лист від 11 червня 1897 р.); “На лист з 7 (19) VI. 1899 можу сказати, що я мав на меті приїхати на археологічний з’їзд до Києву” (лист від 26 червня 1899 р.)¹⁵ тощо. На нашу думку, М. Грушевський відповідав листом майже на кожну кореспонденцію М. Дикарева, але нами ці листи поки що не віднайдені. Свого часу архів Митрофана Дикарева, який потрапив після його смерті до НТШ у Львові, був розпорошений, його частини згодом потрапили до різних архівів, і в самому архіві НТШ не залишилось його слідів¹⁶. Листи Олександра Кониського до Митрофана Дикарева виявились у фондї О. Кониського архіві Інституту літератури НАН України¹⁷, листи Бориса Грінченка до нього – у фондї Б. Грінченка в Інституті рукописів НБУ НАН України¹⁸, деякі інші листи – у Відділі рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології (ІМФЕ) ім. М. Т. Рильського НАН України¹⁹ тощо. Таке становище простежується і з листами деяких інших відомих дописувачів М. Дикарева, наприклад, відомого українського етнографа та антрополога Федора Вовка (нами знайдені і підготовлені до друку перші шість листів Федора Вовка (1894–1896), хоча в листах М. Дикарева до нього, опублікованих нами²⁰, згадується набагато більше листів до М. Дикарева, написаних Ф. Вовком у 1894–1899 рр.). Не обійшлося, мабуть, без втрат частини наукової спадщини Митрофана Дикарева. Володимир Гнатюк відверто писав 1918 р. в передмові до матеріалів,

¹⁵ Там само. – Арк. 4, 34, 54, 55, 89.

¹⁶ Усне повідомлення д. і. н., професора Володимира Потульницького Знайомлячись з описом фонду НТШ, він не знайшов документів, що стосуються Митрофана Дикарева.

¹⁷ Архів Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України – Ф. 77. – № 247–271.

¹⁸ Листування Митрофана Дикарева та Бориса Грінченка зберігається в ІР НБУ ім. В. Вернадського НАН України (Ф. 3. – Спр. 40730–40742: Листи Б. Грінченка – 1896–1899; Ф. 3. – Спр. 36845–36872: Листи М. Дикарева (1892–1899)).

¹⁹ Листи до М. Дикарева від Г. Яковлева, І. Кобзаря, І. Попова, І. Давидова, Д. Іваненка, В. Смикова, К. Філатова (од. зб. 1; 33 арк., 1888–1898), Ю. Сизова (од. зб. 4; 19 арк., 1893–1894), його постійних кореспондентів постачальників фольклорно-етнографічних відомостей – П. Тарасевського (од. зб. 2, 3, 8; 84 арк., 1892–1898 рр.), П. Півня (од. зб. 6; 9 арк., 1895–1897 рр.) та А. Суботи (од. зб. 7; 14 арк., 1896–1898 рр.).

²⁰ *Старков В.* Митрофан Дикарів – повпред нації... – С. 5–11 (опубліковано перший та останній з відомих листів М. Дикарева до Ф. Вовка); *його ж.* Листи Митрофана Дикарева до Федора Вовка // Пам’ять століть – 2000. – № 1. – С. 20–52 (опубліковано 23 листи М. Дикарева до Ф. Вовка).

зібраних М. Дикаревим, про те, що під час військових дій Першої світової війни частина фондів етнографічної комісії НТШ загинула²¹.

Коло питань, які обговорюються в листах М. Дикарева до М. Грушевського широкі: друкування та редагування праць Дикарева у виданнях НТШ, внутрішнє життя української громади Катеринодара, науковій методичні питання українознавства, питання українського правопису, стосунки з іншими вченими та збирачами фольклорно-етнографічних відомостей, бібліографічні та археографічні новини з Воронежчини та Кубанщини, питання українського правопису, фольклорно-етнографічні відомості з цих порубіжних регіонів українського етнічного масиву, його особисте життя тощо.

Як відомо, за життя М. Дикарів видрукував у виданнях НТШ кілька своїх праць: “Різдвяні святки в станиці Павлівській Єйського oddілу на Чорноморії”, “Чорноморські народні казки й анекдоти”, “Народна гутірка з поводу коронації 1896 р.”, причому ці праці відкривали відповідні збірники²². Вже по смертю вийшли друком “Програма для збирання відомостей про громади і збірки сільської молоді” (1900), “Посмертні писання Митрофана Дикарева з поля фольклору і мітології” (1903), “Народний календар Валуйського повіту у Вороніжчині” (1905)²³ та ін. Підготовлена Володимиром Гнатюком праця “Збірки сільської молоді на Україні. 3 паперів М. Дикарева” вийшла друком 1918 р.²⁴.

Митрофан Дикарів дуже прискіпливо готував свої праці до друку і так само ставився до друкарських та інших помилок у текстах, про що негайно повідомляв видавців. До того ж поряд з виправленнями він постійно надсилав доповнення і додатки до своїх праць. Про це йдеться майже в кожному листі. Так, у листі від 5 березня 1896 р. він узгоджує з М. Грушевським заголовки порядку розміщення казок у праці “Чорноморські народні казки й анекдоти” і зміни, які треба внести у зв’язку з цим до покажчика: “Проти Вашого заголовку і порядку казок нічого

²¹ Г[натюк] В[олодимир]. Збірки сільської молоді на Україні. 3 паперів М. Дикарева // Матеріали до української етнології / Вст. ст. та підгот. до друку В. Гнатюка – Львів, 1918. – Т. 18. – С. 171.

²² Дикарів М. Різдвяні святки в станиці Павлівській Єйського oddілу на Чорноморії // Етнографічний Збірник. – 1895. – Т. 1. – С. 1–24; *його ж.* Чорноморські народні казки й анекдоти // Там само. – 1896. – Т. 2. – С. 1–50; *його ж.* Народна гутірка з поводу коронації 1896 р. Зібрав і пояснив Митрофан Дикарів // Там само. – 1898. – Т. 5. – С. 1–24.

²³ *Його ж.* Програма для збирання відомостей про громади і збірки сільської молоді (вулиця, вечірні, досвідки і складки) // Матеріали до українсько-руської етнології – 1900. – Т. 3. – С. 1–15; Посмертні писання Митрофана Дикарева з поля фольклору і мітології // Збірник Філологічної секції Наукового Товариства ім. Шевченка – Львів, 1903. – Т. 6. – С. 1–258 (Сюди увійшли такі незакінчені праці М. Дикарева: “Знадоба до української народньої ботаніки”, “Де-що про вербу яко символ в українській пісні”, “Кого треба розуміти під Рахманами і ідентичними їм русалками”, “Великий бог Микола”, “Мітологічні уривки”, “Пояснення до колядок”, “Уривки з греко-славянської мітології”); *його ж.* Народний календар Валуйського повіту (Борисівської волости) у Вороніжчині // Матеріали до українсько-руської етнології – Львів, 1905. – Т. 6. – С. 114–204. Див. також: *Старков В.* Перелік основних праць Митрофана Дикарева // Пам’ять століть – 2000. – № 1. – С. 52–53.

²⁴ Г[натюк] В[олодимир]. Збірки сільської молоді на Україні... – С. 170–275.

не маю. До сього порядку я примушений тим, що №№, поміщені на кінці, я здобув уже тоді, як мій рукопис був уже готовий і показчик зладжений. І тепер, коли Ви хочете установити інший порядок, разом припаде перероблювати показчик. А втім я і сам радий був би переробити його, визначивши відповідні сторони видання, а не нумерацію казок. Бо часто один предмет чи мотив може повторятися кілька разів у казці і міститися на різних сторонах. У теперішнього показчика сього не можна бачити”²⁵.

У листах М. Дикарева відображені його значні зусилля з організації мережі інформаторів етнографічних відомостей. Іноді тільки за допомогою цих листів можна отримати відомості про збирачів етнографічного матеріалу і перлин народної творчості та ідентифікувати їхній внесок до фольклорно-етнографічної спадщини. Відомості для праці М. Дикарева “Різдвяні святки в станиці Павлівській Єйського oddілу на Чорноморіі” надав йому О. Ю. Півень, якого він заохочував матеріально, про що повідомляв у листі від 3 березня 1896 р.: “Перед роковинами Т. Г. Шевченка поладнав з О. Ю. Півнем що до вистачання мені етнографічного матеріалу. Його відомості захоплять, остільки можливо, чорноморське жите з усіх боків. Вартість Півневої роботи Ви можете бачити з опису різдвяних святків у Павлівці. С тим я сміливо можу тепер сказати, що збиранне чорноморського етнографічного матеріалу стоїть у мене на певнім ґрунті”²⁶. Матеріали про збирача етнографічних відомостей Павла Тарасевського із зразками його творчості М. Дикарів подав до редакції “Памятной книжки Воронежской губернии” на 1896 р., але з невідомих причин вони були зняті з друку (лист від 16 липня 1896 р.). Про іншого, за виразом М. Дикарева, “етнографічного дописувателя” Антона Антоновича Суботу, селянина зі слободи Попасної Богучарського повіту з Воронежчини, він повідомляв НТШ у листі від 4 серпня 1897 р. і надіслав його фотографічний портрет. У тому ж листі він повідомив, що має намір подати відомості про своїх найменших інформаторів “До матеріалів мені хотілось би додати патрети моїх двох маленьких філозофів (4-х і 2-х років) і зразки дитячого писання і малювання”²⁷. Кореспондентська мережа М. Дикарева виявилась настільки міцною, що вона працювала певний час і після його смерті. У відділі рукописних фондів ІМФЕ (фонд В. Гнатюка) знаходяться матеріали, отримані від згаданих кореспондентів після 1899 р. (“Этнографический календарь”, етнографічні нотатки, записи А. Суботи з Воронежчини за 1900–1901 рр. (од. зб. 155, 84 арк.); “Этнографические сведения...”, етнографічні матеріали (збірка без початку), “Розповіді, оповідання. Зібрано Т. Суботіним” за 1903 р. (од. зб. 173. – 16 арк.); “Етнографічний збірник П. К. Тарасевського” (зошити XII–XXV) за 1903–1912 рр. (од. зб. 249–261. – 504 арк.))²⁸.

У листах М. Дикарева приділено значну увагу ігровій культурі української людності. У листі від 5 березня 1896 р. він повідомляв М. Грушевському що

²⁵ ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Од. зб. 449. – Арк. 14–15.

²⁶ Там само. – Арк. 12.

²⁷ Там само. – Арк. 59.

²⁸ Старков В. Особовий архів Володимира Гнатюка та його роль у дослідженні ігрової культури українців // Архіви України – 2001. – № 3. – С. 91.

його кореспондент “О. Ю. Півень, разом з жінкою розпочав опис дитячих игр чорноморських” і “обіцяє дати чимало нового проти описів Чубинського і П. В. Іванова з Купянського повіту”²⁹. Дитячі ігри та розваги поряд з іншими сторонами дитячого життя (фольклор, психологія тощо) постійно були в колі зацікавлень М. Дикарева, про що він пише в листі від 4 серпня 1897 р.: “Про той рік, я готую відомости про дитяче жите фізичне і духове. Матеріал, що був у мене, розкиданий в десятках тетрадей, тепер уже зведений до купи, зостається лиш написати де-що про вагу сього материялу. Новиною буде в материялах дитяча психологія”³⁰.

На цей час дослідження народної традиційної ігрової культури вже мали певні здобутки. Окрім того, що були відомі опубліковані записи українських народних ігор і розваг у загальних етнографічних працях О. Терещенка³¹, М. Маркевича³², П. Чубинського³³, В. Іванова³⁴ та ін., їм були присвячені і спеціальні дослідження С. Ісаєвича (з передмовою В. Горленка)³⁵, П. Іванова (з передмовою М. Сумцова)³⁶ та ін. Саме про праці Павла Чубинського та Петра Іванова згадав Митрофан Дикарів. Про це ж він повідомив і Федорові Вовку до Парижа в листі від 14 серпня 1896 р.: “Навесні я обернувся з запитом до Суботи (іншого кореспондента М. Дикарева. – В. С.), і він відписав мені, що радніший продовжувати вистачання материялів, аби тільки я заслав йому програму Янчукову³⁷. Але як усі примірники Янчукової програми розійшлись навіть у Москві, я примушений був з свого примірника виписати йому частину питань про народне акушерство, родини, христини, додавши чимало своїх питань з дитячих забавок, игр, виховування дитини з фізичного і духовного боку. Таку ж програму я заслав до хут[ора] Курчанського Єйського одділу другому своєму кореспондентові Александрові Півневі, котрий поступивсь дати опись дитячих игр, далеко докладніший, ніж у П. В. Іванова, з Купянського повіту. Через свою жінку Півень сподівається дати відомости і з народного акушерства”³⁸. Враховуючи те, що описи Павла Чубинського та Петра Іванова дуже змістовні та об’ємні, слід очікувати, що

²⁹ ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Од. зб. 449. – Арк. 15.

³⁰ Там само. – Арк. 59.

³¹ Терещенко А. Быт русскогo народа. – СПб., 1848. – Ч. 4.

³² Маркевич Н. Обычай, поверья, кухня и напитки малороссіян. – К., 1860.

³³ Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край. – СПб., 1873. – Т. 3; СПб., 1877. – Т. 4.

³⁴ Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии / Под ред. В. Іванова. – Харьков, 1898. – Т. I.

³⁵ Ісаєвич С. Малорусские народные игры окрестностей Переяслава // Киевская старина. – 1887. – № 6–7. – С. 451–486.

³⁶ Іванов П. Игры крестьянских детей в Купянском уезде. – Харьков, 1889.

³⁷ Йдеться про “Программу для собиранія этнографических сведений, составленную при Этнографическом отделе Императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии” (М., 1887. – 147 с.), серед укладачів якої був Микола Янчук (1859–1921), український, білоруський та російський фольклорист, етнограф та письменник, редактор “Этнографического обозрения” у 1889–1916 рр.

³⁸ Старков В. Листи Митрофана Дикарева до Федора Вовка... – С. 33.

О. Півень, збирацько-етнографічні якості якого високо цінував М. Дикарив, зібрав і надав останньому обіцяне, доля якого нині невідома. Зазначимо, що серед відомостей про різдвяні святки у станиці Павлівській на Чорномор'ї, які О. Півень надав М. Дикареву, були докладні описи ігор дорослих і дітей. Це – “у свинки”, “у цурки”, “у сніжки”, “у боротьбу”, катання на санках, крижинах, “кониках” (лижах), різних гойдалках тощо³⁹.

Таким чином, у вступі розглянуто тільки деякі з багатьох аспектів історико-етнографічної спадщини України, висвітлених у листах Митрофана Дикарева до Михайла Грушевського, що зберігаються у фондах ЦДІАК, зокрема питання ігрової культури українців. Не зупиняючись докладно на інших аспектах історико-етнографічної спадщини, зазначимо, що читач сам може віднайти їх у пропонувананих листах.

Принагідно зазначимо, що у цій публікації ми вважаємо логічним вміщення листів Уляни Іванівни Дикаревої, невістки Митрофана Олексійовича. Про неї нам відомо дуже мало, насамперед те, що наводиться в листах як Митрофана Дикарева, так і самої Уляни.

З відомих нам листів Дикарева, Митрофан Олексійович мав високу довіру до Уляни Іванівни і, спілкуючись з нею як листами, так і особисто, втаємничив її у свої задуми щодо своєї наукової спадщини. На перший погляд може викликати здивування, що така порівняно молода людина, якій минуло лише сорок років, переймалася долею своєї спадщини. Але, враховуючи, що, як писав Олександр Кониський, “природа не наділила його (Дикарева – В. С.) таким міцним фізичним здоров'ям, щоб давала йому спроможу довго боротися з лиходійними силами”⁴⁰, можна здогадуватися, що Митрофан Дикарив це розумів і задалегідь хотів подбати про результати своєї праці. З його листування з іншими вченими видно, як довго і прискіпливо готував він до друку свої праці, деякі – роками. Перебуваючи в непевному оточенні, відчуваючи фізичні, моральні негаразди, а також матеріальні нестатки, Митрофан Дикарив хотів у безпечити найцінніше для себе – результати своєї праці. Врешті, так і сталося: вчений передчасно помер у 45-річному віці, багато чого не встигнувши зробити із запланованого; чимало його праць залишилися незавершеними.

Як свідчить текст листів, Уляна Дикарева відіграла важливу роль у передачі наукової спадщини Митрофана Олексійовича до НТШ та сприянні її публікації. Відомо, що з 10 серпня до 13 вересня 1896 р. Дикарив перебував у Новомосковську Катеринославської губернії, де вона мешкала⁴¹. Очевидно, тоді ж Митрофан Дикарив і дав остаточні настанови щодо подальших дій Уляни стосовно своєї спадщини, оскільки потім вони, наскільки нам відомо, не зустрічалися. Яким

³⁹ Дикарив М. Різдвяні святки в станиці Павлівській... – С. 15.

⁴⁰ Кониський О. Я. До життєпису М. О. Дикарева // Літературно-науковий вістник – Львів, 1900. – Т. 12. – Кн. 11. – С. 88.

⁴¹ Це відомо з листів Митрофана Дикарева до своїх кореспондентів – Олександра Кониського, Бориса Грінченка, Федора Вовка та ін. – зокрема, в листі до Бориса Грінченка від 17 жовтня 1896 р. (Старков В. А. Листування Бориса Грінченка та Митрофана Дикарева // Література і культура Полісся. – Ніжин, 2001. – Вип. 15. – С. 232).

чином Митрофан Дикарів передав гроші для НТШ: чи під час гостювання 1896 р., чи пізніше – важко сказати. Головне, що основні, закінчені в рукописі та незакінчені, праці вченого згодом побачили світ, і в цьому є й заслуга Уляни Іванівни Дикаревої, про подальшу долю якої нам, на жаль, нічого не відомо.

Листування поміж Уляною Дикаревою та НТШ в особі Михайла Грушевського розпочалося, очевидно, одразу ж після смерті Митрофана Дикарева, з початку 1900 р., і тривало до лютого 1904 р., коли вже посмертне видання, що вийшло друком 1903 р., було їй надіслане. Хоча помилково замість Катеринослава виконавці з НТШ заслали видання до Катеринодара, де мешкав М. Дикарів. Очевидно, пізніше помилку виправили, і згадане видання Уляна Дикарева отримала, про що свідчить припинення листування.

11 листів Уляни Дикаревої до Михайла Грушевського знаходяться у фонді № 1235 у ЦДІАК (срр. 450, с. 1–36).

Мову і стиль листів Митрофана та Уляни Дикаревих збережено. Авторські скорочення розкриваються у квадратних дужках [ ], скорочення в цитатах позначаються трьома крапками в таких же дужках [...], непрочитані слова – трьома крапками в ламаних дужках <...>, нечітко написані слова, прочитання яких сумнівне, також подаються у ламаних дужках < >. Дати у вступі подано, як у листах М. Дикарева, – за старим стилем, а перед кожним листом нами зазначено місце і дату написання листа за новим стилем, незалежно від того, де вони містяться в листі. Нумерація листів наша.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Катеринодар, 27 травня 1894 р.

Високоповажаний Добродію
Михайле Сергійовичу!

Дозвольте мені з далекого кутка України обізватись до вас з поводу одержання Вами професорської кафедри¹. Вам належить висока честь почати нову еру в історії української культури стати заступником українського народу перед цілим ученим світом. Та радість, що з нею щирі українці вітають вас звідусіль, ідець з нашої впевнености, що й на цей раз Україна становить перед ученим світом свого достойного сина.

Дай Боже, щоб нам довелось с такою одностайністю, як і тепер, вітати Вас на 25-ті і 50-ті роковини Вашої наукової діяльности, коли Ви зможете показати нам більш оwoчів² Вашого наукового досвіду і Вашої щирої любови до Матері України.

Дозвольте нам, Високоповажний Добродію, сподіватись, що Ви запалите в серцях Ваших будучих слухачів свячений огонь любови до рідної України, не тільки тиї ідеальної України, що малюють нам письменники, але й тиї темної і неосвіченої України, що перед нею ми заплющували очі, тиї нещасної України, що стоїть навіч нам, яко докір нашого спання і нашої ганебної байдужости.

Дай Боже, щоб світло науки, котрій Ви призволились присвятити себе, од Вашого багаття досягло і до нашої далекої, багато обдареної природою, але темної і неосвітченої країни.

Помагай Вам Боже, на все добре.
Засилаю Вам свої твори³, яко ознаку високого поважання до Вас.
Дозвольте міцно стиснути Вашу руку.
Щиро поважаючий Вас прихильник,

М. Дикарив.

Кубань, Р[оку] 1894, травня 15.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 1–2. Рукопис Оригінал.

№ 2

Катеринодар, 28 червня 1894 р.

Високоповажаний
Михайле Сергійовичу!

Книгу Вашу я одержав і складаю Вам щиру подяку⁴, листа також. Я і сам мався писати філологічну статтю, або проше реферат на з'їзд учених у Львові⁵, але хворі очі спинили мене на довгий час. Тепер готуюсь до писання, перечитуючи потрібні друковані джерела. Давати філологічно бібліографію я згоден, але не сподіваюсь виконати Ваші заміри в повній мірі⁶. Причина та, що живучи тут, я не маю спроможности гаразд слідити за науковими новинами. Наприклад за роки 1893 і 1894 я можу подати відомости лиш про те, що заслане мені проф[есором] Бодуеном де Куртене⁷ ([“]Два вопроса из ученія о паляталізації в словян[ских] языках[ъ”] і [“]Próba teorji alternacyj fonetycznych[”]) і Богородицьким ([“]Антропофоника[”])⁸ Н. Крушевского).

З поводу [“]Кубанского Сборника[”]⁹ те ж подам відомости, як вийде.

Що до біографічного словаря, то засилайте мені спис діячів, і я постараюся знайти тут охотників допомагати в цій справі.

Повідомте, будьте ласкаві, куди подавати статі, чи просто до Наук[ового] Товариства ім. Шевченка, чи в якесь инше місце.

Була в мене вже тут балачка де с ким про згаданий біограф[ічний] словарь і ми вагалися, кого слід поміщати в словарі і кого не слід. Річ в тім, що бажалось би бачити повний, докладний словарь, але й не можна всіх пхати в його, бо можуть і нам чинити закиди як Венгерову що він туле в свій словарь нікому невідомих жидів.

На сам кінець скажу Вам, що на велике не сподівайтесь, бо тут білш ніж де-инде чувається брак інтелігентів, з котрих одні тут просто завалені роботами місцевого характеру а решта сидить згорнувши руки. Припадає й мені, як Вам, ловити людей і запрошувати їх до праці, де тільки нюхом чуєш можливість, але сталих охотників мало знаходиш.

Помагай Вам Боже на все добре.
Щиро прихильний до Вас,

М. Дикарив.

Катеринодарь,
Р[оку] 1894, червня 16.
ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 3–4. Рукопис Оригінал.

№ 3

Катеринодар, 5 вересня 1894 р.

Високоповажаний
Михайле Сергієвичу!

Заслані Вами книги я дістав, і сердечно дякую Вам за них.
Памятки укр[аїнської] літератури і мови я не маю.
З глибоким поважаннем,

М. Дикарив.

24. VIII.[18]94.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 5. Рукопис Оригінал.

№ 4

Катеринодар, 2 січня 1895 р.

Високоповаж[а]н[ий] Добродію!

Засилаючи до “Записок” свої “Уривки”¹⁰, прошу Вас уклінно, як що можна, додати до них приложені малюнки. На мою думку зменьшивши їх розмір, можна булоб умістити на двох картинах. Тільки зверніть увагу, щоб ўнфпксбфтг і Matka Boska були з такими темними видами, як на малюнках, і щоб видно було, що sta kar бага співає.

В яким стані справа з друкуваннїм “народної гутірки”¹¹

З глибоким поважаннем,

М. Дикарив.

21. XII. [18]94.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 6. Рукопис Оригінал.

№ 5

Катеринодар, весна 1895 р.

(без початку) [...]графія голодного та холерного часу¹². Не з хвальби, а з почуття правди, я можу сказати, що ніхто не зібрав стільки відомостей такого змісту як я. Мені хотілось би випустити їх в [18]96 році. В тім же році я маюсь надруковативипуск, відповідний т[омові] IV [“Груді[...”] Чубинського³. Лихо тільки, що похорону мене з проріхами.

Зараз у мене чотири початих роботи 1. Укр.<...>, 2. “Микола-угодник, як великий Бог” більш з власних відомостей за для “Етнограф[ического] Обзор[енія]”, 3. Програма за для опису укр[аїнського] весілля – до “Кубанск[аго] Сборн[ика]”, 4. З поводу Бодуеновоїпраці “Próba teorii alternacuj fonetycznysh” – до “Записок”. Білш под усе далась мені взнаки остання праця. Припало за для неї купувати чимало книжок та й ще доведеться. Бо річ дуже цікава, разом з

тим не можна погодитись з автором, що подав, як і в інших своїх творах, через <...> велику вагу психологічним факторам і зменшуючи вагу суто фізіологічних. Всі наведені чотири роботи вимагають дуже багато праці, і я був би дуже радий коли б їх викинув до Нового року¹⁴.

Що до подавання філологічних новин з “Филолог[ическіхъ] Зап[исокъ]” и “Филолог[ическіхъ] Вѣд[омостей]”, то я не можу допомогати Вам, бо ніяк не можу визчитувати справи з користування бібліотекою тутешньої гімназії відкіль тільки й можна дістати філол[огичні] видання.

Признаюсь, мені сором брати з Товариства ім. Шевченка гроші після того, як я замірився зробити свої зібрані мені матеріали його власним. Але я буду радий, коли Товариство замісто грошей засилатиме свої наукові видання.

Прикладаю тут фотографії з “лубочних” образів апокрифічного змісту, розповсюджених більш між сектантами Кубанської області, 2) з станції Нижнебаканської темрюцького одділа, і 3) з Ічхувеського військового риболовного заводу, що дає найбільший поступ статі доходу

Не знаю чи правда, але мені доводилось чути, що рос[ійський] уряд наказав усі листи, що йдуть з Галичини в “жовтеньких та сірених конвертах” розкривати і перевіряти. Щось підхоже на те було у нас в Катеринодарі. Товариство ім. Шевченка заслало д[обродієві] Е[расто]ву разом три конверти однакового формату і цвіту. Е[расто]ва з цього поводу кликано на пошту повісткою і предложено “Коли хочете ми ці листи звернемо до Львова, а коли хочете відкріймо, і якщо знайдемо друковане, одішлемо до цензури”. Конверти були одкриті – в них були “Записки”. Тільки з несвідомости цензурних наказів на пошті удалося вихопити “Записки” поминувши цензуру. Але чи так, чи сяк протокол був написаний, і мені здається округне начальство перегоне наших почтових начальників на гречку за те, що дозволили пошити себе в дурні. І в друге, мабуть, вони нічого не перепустять так. У кожному разі Товариству годилось би мати конверти яко мога розмаїтих колірив і формату і на засилати за раз більш одного конверта.

Ще в Вороніжі я купив для Тов[ариства] ім. Шевченка земську статистику острогожського повіту (українського)¹⁵, але ніяк не спроможусь одіслати.

Бувайте здорові!

Щиро прихильний до Вас,

М. Дикарив.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 69–72. Рукопис Оригінал.

№ 6

Катеринодар, 12 серпня 1895 р.

Високоповажаний
Михайле Сергієвичу!

Недавно я писав О. Я. Кониському що хочу зазначити 20-ліття своєї літературної діяльності одписом своєї літературної спадщини на ім'я Наукового Товариства імені Шевченка

В сій справі мені хотілось би постановити Вас своїм душеприкащиком і чи погодитесь Ви на се?

З просьби д[обродія] Ролланда, редактора французського етнографічного журн[алу] [“]Meluzine[”] я зараз пишу статтю з української народної ботаніки¹⁶. Не знаючи гаразд, чи підійдуть мої відомости під програму прийняту д[обродієм] Ролландом в його [“]Varietes ethnographiques[”] я послав свою статтю надруковати яко видання Наукового Тов[ариства] ім. Шевченка, а д[обродій] Ролланд тоді може користуватись друкованими, як сам, здоровий, знає.

З цієї причини мені хотілось би знати, чи довго Ви перебуватимете в Владикавказі, чи вистигну я заслати Вам туди статтю.

Бувайте здорові!

Щиро прихильний до Вас,

М. Дикарив.

Р[оку] 1895, липня 31.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 8–10. Рукопис Оригінал.

№ 7

Катеринодар, 8 грудня 1895 р.

Високоповажаний Добродію!

В[исокоповажаний] Д[обродій] Грушівський писав мені, що Шановне Товариство зашле мені 50 оддруків моєї статі “Різдвяні святки”¹⁷. Досі я одержав один екземпляр, а од д[обродія] Єр[астова] чув, що кілька екземплярів порозсилано на подані мною адреси. Тож уклінно прошу заслати мені останні, а один ще д[обродієві] Ролландові, адресу котрого я подав раніше.

Опроче того я дістав з [“]Зап[исок...”] т[ом] VII, кн[игу] 3 статі “Адельфотесь” цілкомі “Стиль подільських замків” 8 стор[інок], сподіваючись дістати останню частину книги. А поки що, складаю щиру подяку

Готую для [“]Зап[исок...”] статтю про вербу яко символ в укр[аїнській] пісні¹⁸.
Помагай Вам Боже, на все добре.

М. Крамаренко¹⁹.

Р[оку] 1895 листопаду 26.

P. S. Зашліть ще один примірник “Різдвяних святко”: A. Mr. Paul Sibellot, Boulevard Saint-Marces, Paris (France).

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 303. – Арк. 351–352. Рукопис Оригінал.

№ 8

Катеринодар, 15 березня 1896 р.

Високоповажаний
Михайле Сергієвичу!

От се вам додаток до засланого раніш етнографічного матеріалу. Коли можна буде полаштуйте сей додаток так, щоб кожна його частина стояла на своїм місці, під відповідним № раніш поданого матеріалу, коли ж се буде затрудно, друкуйте так, як я засилаю. Взагалі, коли постережете які повторення або які недокладности можете спростовати їх. Особливе мені хотілось би спростовати заведені, здається, О. М. Веселовським²⁰ помилки в польській легенді про св[ятого] Юрія: бо я не маю Кольбергового [“]Ludu[”]²¹.

Перед роковинами Т. Г. Шевченка я поладнав з О. Ю. Півнем²² що до вистачання мені етнографічного матеріалу. Я йому будуплатити від аркуша, а він будедавати відомости з програми Вашого Товариства²³ і Янчукової²⁴. Таким чином його відомости захоплять, остільки можливо, чорноморськежите з усіх боків. Вартість Півневої роботи Ви можете бачити з опису різдвяних святків у Павлівці. С тим я сміливо можу тепер сказати, що збирання чорноморського етнографічного матеріалу стоїть у мене на певнім ґрунті.

З т[ому] XIII [“]Зап[исок”] я дістав статі: 1, [“]Варлаам і Йоасаф[”]; 2, [“]Похвала в[еликому] кн[язеві] Витовтов[”]; 3, Науковахроніка; 4, Бібліографія; 5, Miscellanea тільки сторінки 9–12; Будте ласкаві, зашліть початок сеї статі. А може ще що не заслане з сього тому. Частку з т[ому] IX я також дістав.

Помагай Вам Боже на все добре!

Щирий Ваш прихильник,

М. Дикарив.

Р[оку] 1896, марця 3.

Катеринодарь.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 11–13. Рукопис Оригінал.

№ 9

[Катеринодар], 17 березня 1896 р.

Р[оку] 1896, марця 5.

Високоповажаний
Михайле Сергієвичу!

Проти Вашого заголовку і порядку казок я нічого не маю. До сього порядку я примушений тим що №№, поміщені на кінці, я здобувуже тоді, як мій рукопис бувужеготовий і показчик зладжений. І тепер, коли Ви хочете установити инший порядок, разом припаде перероблювати показчик. А в тім я і сам радий був би переробити його, визначивши відповідні сторони видання, а не нумерацію казок. Бо часто один предмет чи мотив може повторятися кілька разів у казці і міститися на ріжних сторонах, у теперішнього показчика сього не можна бачити.

Позавчора я ще заслав Вам додаток до уваг О. Ю. Півень, разом з жінкою розпочав опис дитячих игр чорноморських. Обіцяє дати чимало нового проти описів Чубинської П. В. Іванова з Купянського повіту²⁵.

Здається перед роком <...> до сього я заслав Олександрю Яковичу [Кониському] записки Степана Шкрапа і Юрія Калері про час примусового оселення передгір Кавказу. Чи відомі Вам сі матеріали? Лежать у мене давно ще офіційні дані, котрі відносяться до того ж часу і на мою думку цінніші для історика бо в них нема того крайнього суб'єктивизму, через котрий О[лександр] Я[кович] узвав Шкрапа “російським нігілістом”. Після того я ще дістав записки 50-х років якогось аноніма про часи Завадовської Кухаренка²⁶. Обидва вони трактуються як превеликі хабарники. Такими знають їх і автори анонімних стихотворів “драматичних хронік” і народні пісні. Всі рукописи дані мені до часу, і я не знаю,

що з ними робити, бо самому їх переписувати просто нема часу, а дати кому переписувати недешево коштуватиме

То ж будьте ла[с]каві, повідомте мене, чи будете Ви через се <...> у Владикавказі. Коли будете я б заслав їх Вам для перегляду

Документи про примусове заселення передгорна початку 60-х років зібрав покійний Василь Мова²⁷. Чув я, що він зужиткував сей матеріал, писавши гісторію того часу укр[аїнською] мовою, але сей рукописначе б-то якимсь чином захопив Прокіп Короленко²⁸, котрий раніш уславився плагіятом. Се мені подав Мих[айло] Йосип[ович] Поночовний.

Недавно (1887 р.) ми святкували столітте чорноморського війська, тепер начальство велить сього року святкувати 200-літте “війська”, а власне ж Хоперського лінійного полку, котрий ніким і ніколи не вважався “військом” (Се, здається, той самий славний полк, що з наказу губернатора Чекваїдзе насилував духоборських жінок і дівчат). Ціль тут, розуміється, та ж що бува і в 60-х роках – стерти ім’я чорноморського війська. З поводу сеї наруги над військом п[ан] Бігдай²⁹, як об’явив у часописи, видає збірник чорноморських і лінійських пісень?!

Бувайте здорові,

М. Дикарів.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 14–17. Рукопис Оригінал.

№ 10

Катеринодар, 2 квітня 1896 р.

Високоповажаний
Михайле Сергієвичу!

Проти переробки азбучного показчика я не наполягаю, як Вам зручніш, так нехай і буде

І я так саме, як Ви, завжди думав, що до своїх етнографічних співробітників треба бути сторожким. В сій цілі “Різдвяні святки”, писані Півнем, я давав перевіряти д[обродіям] Грачеві і Садилові, людям інтелігентним і совісним, і спростовати, або краще почипити додатки припало в самих незначних дрібницях.

Що до Вашого бажання, щоб гісторичні матеріали були зужитковані тут і подані Вам обробленими, то я не знаю, що й діяти. Бо людей, котрі б ділом показували свідомість своїх обов’язків проти України, я не бачу. Навіть з таких, котрі б цікавились духовим житєм Галичини, я можу показати тільки двох: Білобородова і Ерастова³⁰. Але їх більше тягне до Франка, ніж до Товариства, мішаючи його з партією новоеристів³¹. На первий же день моєї знайомости з ним він проведе інтригу проти Товариства: “Не давайте їм ні стрічки, не стоють (!) вони того: краще давайте все Франкові”. Таке поводжене Б[ілобородо]ва з невідомим чоловіком я вияснив крайньою недотепністю Б[ілобородо]ва і сеї думки держусь і досі.

Зараз я дістав з Майкопу від нового свого кореспондента, крест[ьянина] Плугатирева, дві легенди про св[ятого] Миколу і нову версію народних толків про царицини загадки. Такі толки я раніш мав з трьох місць Чорноморії. Не знаю, чи надрукує їх “Этнографическое Обозрѣніе”, бо загадки торкаються до

пекучої справи, до наділа безземельних земель (по 3 дес[ятини] на душу), і форми їх викладу (царь “обдурював” царицю, щоб женитись на ній) може сподобатись московським ученим³².

В одній з легенд дуже характерна черта: наш нарід (як і в наданих мною Вам відомостях) вважає св[ятого] Миколу москалем, і через це не може припустити його до богування після смерти “сього Бога”, бо він за москалями “рукутягтиме”. Обіцяв мені Пflugатирів ще заслати легенди проти св[ятого] Миколи.

Прочув я, що тут готується проект царської грамоти з поводу 200-ліття Кубанського (?) війська. І в сім проекті старшинство признається не за чорноморським військом, як визнано в Катерининських “законах о правах войск казачьих”, а за хоперськими полками, котрих тепер уже три. Проект писав військовий штаб, головою котороготепер стоїть генерал Гершельман (з євреїв). Маються видати юбілейний літературний збірник. Бігдаєві пісні також військовим коштом друкуються в Москві. Білотородов, яко домашній учитель Бігдає, теж метушиться з поводу сього видання. І нікому з них не спаде на думку, що вони чинять свято з поводу плювання ім в вічі.

У “Зорі” треба спростовати, що у Ваганова знайдена не копія з портрету Шевченка але первотвір.

Р[оку] 1896, марця 21.

М. Дикарив.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 18–21. Рукопис Оригінал.

№ 11

Катеринодар, 16 квітня 1896 р.

Високоповажаний
Михайле Сергієвичу!

Перегортаючи уваги до своїх казок, я постеріг ось які помилки, на котрі я поперед не звернув уваги: 1) “В варіанті – Валуйського повіту, поданого мені (повіту?)” і 2) “В варіанті слоб[оди] Попасної Богуч[арського] повіту, поданого [!] мені” (ст[орінка] 32, р[ядок] згори 1 і з долу 11). Діставши свої чорняки³³, я побачив, що в обох разях у мене стоїть “з варіанту...”. Признаюсь, що се мене дуже засмутило і нагадало попередзначені помилки “Тарасевський, [Тарасевськ]им”.

Я і тепер гадаю, що ужитий мною вираз “з варіанту” є цілком правильним. Те-ж саме постерегається в польській мові: z każdej miary = inal der Rücksicht; z rzeczy tak wypadła = der Sache genäss, wesentlich; nie ądź z tej próbki o całej Warszawie.. Тут мені десятки разів припадало нагибувати в прозьбах і жалобах формулу: “з його (неграмотного) прозьби підписав ся N”. Товариство відповідних разях уживає “після”, що здається мені буквальною перекладом франц[узького] d’après, і в кожнім разі менш натуральним проти уживаного мною з.

Будте ласкаві, спростуйте наведені вгорі помилки.

М. Дикарив.

4. VI. [18]96.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 31–33. Рукопис Оригінал.

Катеринодар, 12 червня 1896 р.

Високоповажаний
Михайле Сергієвичу!

Друкарські помилки мені здавалось би найкращим показати в спростованні всі, бо коли і без помилок учені часто чинять через лад сміливі догадки, а с помилками чинитимуть їх ще більше. Сам я, перестудіювавши казки Чубинського разів з десять, деяких відомостей в них не можу скористати, бо через брак спростовання не можу знати, чи певні вони.

Що до правописи Тов[арист]ва, то заводити її поки у нових, напр[иклад], етнографічних матеріялах – було б річчю просто шкодливою, і через те непо-бажаною. Найсамперед зверну Вашу увагу на те, що при виробленню сеї правописи галицькі діячі поводитись неоднаковими цілями: одні – науковими, другі – шкільними, а треті – політичними. І через те правопись, яко послідок випадкового складу голосів, що становить більшість при сім, не витримує самої легкої критики наукової. Шкодливі наслідки такої ж, сказати б, політичної правописи ми бачили в виданнях Чубинського (тоді, напр[иклад], казано писати на початку слова и а не і, не вважаючи несправедливу вимову). Сею правописею політиканствуючі етнографи дуже псували наукові матеріяли, бо їм неодмінно хотілось бачити в народній мові зразки своєї условної етимології, без сумніву було – показати, що у нас є своя висока граматика не схожа на московську, для сього треба було яко мога далі відлучити українську мову від московської. Найгірше тут те, що се відлучення чинилось на підставі не наукових <...>, але власних вигадок.

Напр[иклад], у П. Г. Житецького³⁵: “присутствіє д в начальних группах дж и дз (джерело, дзвін = жерело, звін) удобнее всего (!!) объясняется специальною потребою (!! вираз зовсім ненауковий) малоруссаго консонантизма усилить звучный элемент в согласных группах” ([“]Очерк звуковой ист[ории] м[ало]рус[скаго] нарѣч[ія] [”], с. 166; там же на стр. 240). Коли б справа ся трактовалась не з політичної, а суто наукової точки, автор ніж висловляти думку, постарався б поперед установами градацію, в якій ідуть суголоси, щодо їх голосности (“звучности”), і тоді б він повинен був би сказати що “зміцнити голосний елемент” можно лиш розширенням надставної труби, а не звужуванням, яке постерегається в згаданих їм примірах.

Тепер від тієї політичної етимології здається, відкидаються учені, і останній заступник її В. П. Науменко³⁶ одинаково засужений і в Галичині і в Росії.

Що до правописи Т[оварист]ва вони не вдовольнять тих вимог, які становляться в самому науковому алфавитові взагалі. Вимоги її такі: 1) Кожен знак повинен відповідати тільки одному звукові 2) Кожен звук повинен мати особливий знак. В своїх казках я нагибую, напр[иклад], такі зразки правописа: піддіжона, підіхав, і читач не знає, як тут треба вимовляти, бо однаково можливо чути в народі і пі(дь)діжжа, і піддіжжа. Так само п्यानій можна прочитати як пјаний і пъаний або пъаний, бо все се існує в живій мові ріжних місцевостей.

При витворенню правописи Т[оварист]ва, оскільки я пам’ятаю, проти знаків і і ї казано, що “ї мягчить попередущий суголос, а і не мягчить”. З під сього виразу витинається старий принцип: суголос може бути “м’яким”, лиш коли він є

йотованим. Сей принцип накладає обов'язок, при поділі звуків палятальні³⁷ бь, вь, гь і т. д. залічувати або до складів, або до зложених звуків, або до “дифтонгів”, але на такий поділ, не вважаючи на вимоги логіки, не зважаються вчені, і проф[есор] Вас. Олекс. Богородицький, напр[иклад], признаючи звуки палятальні “йотованими”, в своїй “Фонетикъ” (ст[орінка] 14) становить непалятальні поруч з палятальними, і тим самим, навпаки логіці, залічує останні до простих. Наша укр[аїнська] фонетика більш, ніж яка інша, дає підстави залишити такі нелогічні погляди на природу звуків, позичені з старого наукового арсеналу. Бо з нашої фонетики знати, що кожензвук, чи він будепалятальний, чи не палятальний, має самостійність, і ми можемо сполучати с+v (він = ille, ніс = nasus і навпаки с+v (жъили = жал., взъив = взяв, конъи = коні, чъистувати = частувати – в Грибовичах підо Львовом, і учительом = учителем, мьи = ми, зъима = зіма – в мові моєї матері коли вона закидає по московському), і такі вирази як “і мягчить”, а “і не мягчить” в тім розумі в яким вони вживають ся, не мають жодної підстави. Я знаю сполучення живої мови, в котрих усі взагалі палятальні самоголоси (а не тільки і) “не мягчать” попереднього суголосу напр[иклад] в слові Лякирьа в жиночій вимові слоб[оди] Іллінки Бирючинськогопов[іту] і словах хлщпцы, лщкво також в жиночій вимові слоб[оди] Марок Острогоськогопов[іту] ля, лщ = сv; так з якої речі давати перевагу одному звукові і, а останні ігнорувати?³⁸

Тут я вважаю доречним згадати про погляди учених А. d'Abaddie, принця L. Vonoparte'a і В. В. Богданова, котрі звуки дж, дз, ц, ч вважають, і на мою думку геть справедливо, не зложеними, але простими, а се само з себе веде і до признання палятальних звуків простими, а не зложеними (“йотованими”).

На-сам-кінець з поводу правописи Т[оварист]ва скажу що вона не має системи. Напр[иклад] в ній є сполучення йо = jo, і поруч стоять є, я, ю, = je, ja, ju. (Я думаю, що сербський та чеський народ не згірше читає свої йотовані вирази, як і галичане є, я, ю.) В інтересах науки я радніше друковав би свої матеріяли так, як друковавд[окто]р Франко казки Роздольського³⁹, коли б добре знав мову усіх тих місцевостей, до яких належать матеріяли. Не знаючи ж сього докладно, я не зважуюсь псовати матеріяли. Бо принцип: “і не мягчить попередущих суголосів” не можна прив'язати до всіх укр[аїнських] говірок. Напр[иклад] в слоб[оді] Борисівці Валуйського повіту можна стало чути: пьіс = (пис), ньіж = calter, вьін (і поруч вин) = ille, пьід (і поруч пид) = sub.

В моїх увагах до казок слова Тарасевський⁴⁰, Тарасевським скрізь надруковано Тарасівський, Тарасівським, а так друкувати і вимовляти можна було б тільки тоді коли б наголошеним був не склад сі, а склад ра (чого в дійсності нема). Та і взагалі прийнято писати прізвища так, як вони установлені живою вимовою: тим то пишуть: Грушевський, Котляревський, Закревський, а [не] Грушівський, Котлярівський, Закривський, і великоруські Анучинь, Агарковъ, Широбоковъ, Москвитинъ, Тулиновъ, Костромитинъ, Веневитиновъ, а не Онучинь, Огарковъ, Широкобоковъ, Москвитининовъ, Костромитининовъ, Веневитининовъ, Туляниновъ і т. д.

Товариство, за поляками пише: мітологія і поруч символ, система: здавалось би більш послідовним писати скрізь и, а і замісто гр. υ (в слові мітологія навіть с погляду на природу звука υ в нашій мові).

Будте ласкаві надрукуйте в т. II і ті спростовання, що я подав Вам свого часу проти “Різдвяних святко”.

З Сійського⁴¹ я дістав від подольського інтелігента збірку етнограф[ичних] матеріалів з Подолії пісні, між иншим про <...>, приказки, замовляння.

Продовжую збірання поголосок проти коронації, маніфесту і одбірання від панів землі. Загадав зібрати поголоси проти одноденної переписи, котра скоро має совершитись.

Зам[істо] “Лях, чиновник”, надруковано: “Лях, урядник”. Урядником, як вам відомо, в козачому війську є нижній чин, відповідальний унтер-офіцерові. Таким чином був покійний брат В. Г. Ляха, а не він сам, як надруковано. Треба б спростовати.

Бувайте здорові,

М. Дикарив.

31. V. [18]96.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 22–27. Рукопис Оригінал.

№ 13

Катеринодар, 28 червня 1896 р.

Високоповажаний
Михайле Сергієвичу!

На ваше питання проти відбитків, я й сам не знаю, що Вам одповісти, бо Ви нічого не сказали про те, чи Товариство буде засилати їх своїм коштом, чи знов припаде мені платити почтові трати і скільки саме. Мені хотілось би, щоб Товариство заслало всі відбитки просто до мене. Чи не можна було б скористати якої “оказії”, щоб не тратитись багато, бо зараз я бідний, як турецький святий. Бодуен-де-Куртене з Кракову засилав мені видання “Akademij umiętności” через панею до Варшави, а відтиль вони йшли до мене вже під бандеролею. На всі сі питання я сподіваюсь Вашої одповіді.

Попередніх віддруків власне мені заслано дуже мало. Чи не залишилось їх ще хоч екземплярів зо три. За їх я щиро б Вам дяковав.

В “Різдвяних святках”, після слів “до колодізя” (стор[інка] 21, ряд[ок] 1, збоку) додано в скобках: “криниці”. Так не можна, раз, через те, що обидва слова однаково уживані в нашій мові, і, друге, через те, що вони мають не однакове, іноді навіть супротилежне значінє. У В. І. Даля⁴²: “Колодець = узкая і глубокая яма...; креница = мелкій ямный колодець”. Таке опреділенне цілком потвержається народною поезиєю, з котрої крениця так повна водою, що з неї “джерела б’ють”, а колодізь єсть глибоким і недосяжним:

1) Глибокій колодізі – ніде води напитися (Чуб[инський], V, 1013)

Колодезю мій глибокий, коли б я не впала (ib., 262).

2) Ой у полі крениця безодна,

Тече з неї водиця холодна (ib., 407).

“А я туго крениченьку пригачу” (ib., 393),

бо з неї “вода протікає” (ib., 377).

Текла річка з крениці в озера (ib., 1204).

Гей хто хоче води пити, схилися в криницю (Голов[ацький]⁴³, III, 233).

Єсть у полю криниченька, журавьї з ней п'ють (ib., 420).

На таких властивостях колодизя і криниці заснована неоднакова їх символізація: звичайно колодизь визначає чоловіка неприступного до любови, а криниця навпаки – приступного (бо “пити = любити”):

Лучче було колодизем, аніж тепер криницею,

Лучче було дівчиною, аніж молодичею

(Чуб[инський], V, 227).

До того-ж церква, коло котрої буває колодизь, як і в моїй статі, найбільше становить ся на рівнім місті, а криниця буває під горою, під кручею, або в яру, через те саме з неї “вода протікає”.

Недавно я дістав листа від свого кореспондента Півня. Знати, що він добре і широко організує справу збирання етнографичних відомостей. Я, здається, не писав Вам, що він давно готував себе на письменника, і з сього powodu пильно студював класиків-белетристів а також теорію і гісторію словесности. Тепер він служе писарем в хуторі Курчанському Єйського відділу.

Бувайте здорові,

Щиро прихильний до Вас,

М. Дикарів.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 34–37. Рукопис Оригінал.

№ 14

Катеринодар, 10 липня 1896 р.

Катеринодар. 28. VI. [18]96.

Вельми Шановний

Михайле Сергієвичу!

Діставши перший піваркуш, я не знав, чи він є коректурним оддруком чи вже зовсім закінченим, то й не знав, чи зараз подавати Вам спростоване, чи сподіватися кінця. А як дальших піваркушів ось уже 4 дні я не маю, то й уважаю сей коректурним і поспішаюсь дати спростоване.

Гісторичні матеріяли я передав для обробки чоловікові освіченому і трохи вже відомому в верстві гісторії і до того щирому і завзятому патриотові.

Йому сам покійний Василь Мова читав свій твір⁴⁴, заснований на сих матеріялах і якимсь чином перехоплений Прокіпом Короленком. Він знає, де можна дістати бракуючи архивні матеріяли, знає й свідків того сумного часу, котрі переказуючи минулі події наче знов живуть тим духовим житєм. Тільки він взявся за роботу з умовою, щоб вона була надрукована не в Галичині, а в “Кієвск[ой] Стар[инѣ]”. Я на се пристав, бо хоч краще надруковати хоч і в “Кієвск[ой] Стар[инѣ]”, аби не загинули матеріяли. На Короленка ж сподіватися тут не можна; насамперед він чиновник, і йому не стане громадської відваги писати гірку правду неприємно снералам.

Тепер він метушиться з powodu ганебного 200-літнього юбілею. Без сумніву з його пропозування я недавно дістав від начальника штаба снерала Гершельмана

офіційного листа, у котрім Его Пр[евосходительств]во “з приказу Наказного отамана уклінно просе” мене вистачити помошникові председателя Статистичного Комітету Короленкові матеріали, документи, приватні записки ін., що може бути до моїх рук, для знімання копій, або друкування в “Историч[ескомъ] Сборн[икъ]”, “як що вони припадуть до умов сього видання”.

Розуміється все те, що я маю, “не припаде” до тих умов.

З поводу коронації царя, у нас скрізь по Чорноморії ідець поголоска про одбіране у панів і козаків землі і про наділ землею мужиків. На сю тему оповідаються казки і царські загадки. Де-що я зібрав і ще сподіваюсь зібрати.

Бувайте здорові.

Щиро прихильний до Вас,

М. Дикарив.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 28–30. Рукопис Оригінал.

№ 15

Катеринодар, 28 липня 1896 р.

Високоповажаний
Михайле Сергієвичу!

Недавно мені заслано “Памятн[ую] книжку Воронежск[ой] губ[ернии]” на 1896 р. Там я сподівався побачи[ти] свою коротеньку статю про Тарасевського, яко етнографа-збірателя, бо проти сього була і постанова статистичного комітету надрукована в “Воронежск[ихъ] губ[ернскихъ] Вѣдом[остяхъ]”. Разом з статєю повинні були вийти в книжку і зразки писання Тарасевського: 1, “Од чого повстали на землі гори й долини” і 2, “Яка користь від конопель”. Перекидавши всі картки книжки я нічого сього не знайшов і обернув ся до “змісту”, де стояла і моя статя і писання Тарасевського: виявилось, що вони були справді надруковані і опісля викинуті, а замісто того на сторони 99 визначено: “99–107”. Причин сього я досі не знаю.

Пропасниця з серпня того року, мимо всіх ліків, не покидає мене, так що, я замісто прежніх 5–6 годин на добу можу вживати на свою роботу тільки 2–3 години.

Ще в Вороніжі придбані мною для бібліотеки Наук[ового] Тов[ариства] ім. Шевч[енка] книги, десятка півтора, і до сього часу через лихі грошеві обставини не міг їх туди заслати: чи не були б Ви ласкаві забрати їх з собою? Між ними є такі книжки, що нігде не можна придбати, напр[иклад:]: “Ворон[ежскіе] Петровск[іе] акты”, “Гісторичні матеріали г[орода] Острогожська” Вейнберга, “Крестьянское хозяйство в Острогожск[ом] у[ѣздѣ]” – книга двічі премована (золотою вел[икою] медалею Географіч[ного] Товариства і 500 руб[лями] від С[анкт-]П[етер]б[урзького] Комітета о сільських товариствах). Коли згодиться, я Вам зашлю сі книжки⁴⁵.

З серпня я маю поїхати до Новомосковського на Катеринославщині на місяць, або на два.

Чи не знаєте Ви, де перебуває О. Я. Кониський? Я не маю від нього жадної вістки від Нового року, і не знаю, де він тепер перебуває.

Зараз я студіюю перенесенне культу греч[еської] Гекати на західну Берту і нашого Миколу-Угодника. Ближша знайомість з належачими до сього матеріялами приведе мене до виводів, навіть самому собі несподіваних, і в кожному разі вельми цікавих і цілкомнових.

Жду Вашої відповіді.
Щиро прихильний до Вас,

М. Дикарів.

16/VII. 1896.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 38–41. Рукопис Оригінал.

№ 16

Катеринодар, 3 серпня 1896 р.

Кромѣ отосланного Вамъ, я ничего не получилъ. Обѣщанное пришлю Вам[ъ] на дняхъ.

М. Дикаревъ.

22.VII. [18]96.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 42–43. Рукопис Оригінал. Поштова листівка. На адресному боці: Владикавказъ, Е[го] В[ысокопревосходительству] Михаилу Сергеевичу Грушевскому

№ 17

Катеринодар, 18 серпня 1896 р.

Високоповажаний Добродію!

Був тут п[ан] Воронов, але з його слів знати, що він звернеться сюди з Анапи, коли вже мене тут не буде тим-то я засилаю книжки, фотографії, і рукопис П. Куліша просто до Вас.

Учора я дістав листа від Ф. Вовка⁴⁶. З його слів знати, що він цупко взявся за “Етнологічний Збірник”. Я йому засилаю кілька брошур, котрі мав ся заслати до Товариства.

З 20 липня я почав збирати гроші на пам’ятник Котляревському досі зібрав над 20 карб[ованців].

З 8 серпня я маю їхати до Московська Катеринославщину і перебудугам 40 днів. Коли трапиться може пильно справа через сей час, будтеласкаві, пишить мені, туди, адресуючи листи через мою родичку Уляну Іванівну Дикареву⁴⁷.

Затого скінчив я свою статю, назначену “Этногр[афическому] Обозр[ѣнію]”, повернувши Богородицю в фурію, а Миколу-угодника – в бабу Ягу. Хоч воно здається й дивним, але справа стоїть именно так.

Рукопис Куліша засилаю Вам в тій обгортці, котру дістав від автора. Нехай нащадки відають, що там дід Панько кохається в дворянському “Гражданинѣ”.

Засилаю Вам для бібліотеки чи музею Товариства листи українських і російських діячів, залишив ся собі тільки де-які, котрі потребують ся мені надалі, між ними листи М. Лисенка, М. Комара⁴⁸, Я. Бодуена де Куртене, Василя Лукича⁴⁹.

Будтеласкаві напишіть мені, коли випаде, до якого часу належить рукопись, з котрою я засилаю фотографію: Ви добре знаєтесь на цім.

Глибокоповажаючий Вас,

М. Дикарив.

6.VIII. [18]96.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 48–51. Рукопис Оригінал.

№ 18

Катеринодар, 17 січня 1897 р.

Високоповажаний Добродію

Михайле Сергієвичу!

Поздоровляю Вас з Новим роком, сердечно бажаю, щоб нам припало бачити сього року побільше нових праць Вашого пера.

З грошей, що засилаю, будтеласкаві, 3 карб[ованці] віддайте до Наукового Товариства імені Шевченка, а за 7 карбов[анців] зашліть мені через Київ російсько-український слов[ник] Уманця, Т[оми] II и III.

Після листування з Вами влітку я не маю жадної звістки, чи вийшов другий том “Етнографічного Збірника”, чи ще ні. Як що вийшов, будтеласкаві, зашліть мені один примірник⁵⁰.

Потім я не знаю, як стоїть справа з обіцяними мені віддруками. Чи можна буде дістати їх через Київ, чи знов припаде мені платити власні гроші за пересилку і скільки саме.

Звичасм попередніх літ я поспішаю виготовити до роковин Шевченка Вашому Товариству дві невеликих етнографічних статі; але я не знаю, як Вам буде краще, чи засилати їх до Товариства, чи просто новому редакторові Хв[едору] Вовкові

З відписуванням своєї невеликої спадщини я забарився раз через роботу, а друге через чорноморський “корчій”, від котрого на мене напала якась млявість, апатія.

Московське “Общество Любителей Естеств[ознання], Антропол[огіи] и Етнограф[іи]” друкує в “Етнограф[ическомъ] Обозр[ъніи]” мою велику статтю п[ід] з[аголовком] “По поводу народных[ъ] толков[ъ] 1896 г. О царских[ъ] загадках[ъ]”⁵¹.

З осені, в цілях перевірки існуючих тез щодо слов’янської митології, я почав збирати знімки з духовної живописи західних художників і зразки нашої лубочної іконографії. В моїй невеличкій колекції вже й тепер є дуже цікаві примірники, а особливе византійського походження. В сій справі поступився мені допомагати білоруський етнограф Микола Якович Никифоровський⁵², в Витебську. Затога всі зразки у мене в двох примірниках⁵³.

Коли вистигну, до роковин зашлю Товариству знімок з вельми рідкого портрету Шевченка

Сподіваюсь на Вашу ласкаву відповідь, хоч і добре знаю, що Ваш час вельми дорогий.

Чи одержали Ви мій пакунок, що я засилав до Владикавказу?

З сердечним поважанням перебуваю до Вас,

М. Дикарев.

5. I. [18]97.

Катеринодар.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 44–47. Рукопис Оригінал.

№ 19

Катеринодар, 14 лютого 1897 р.

2. II. [18]97.

Високоповажаний Добродію!

Найсамперед складаю Вам сердечну подяку за Ваші хлопоти в моїх справах. Замість т[ому] III Словаря, будьте ласкаві, зашліть мені Байдину [“]Одісею[”], обидві частини, а решту передайте до Вашого Товариства.

[“]Записки [НТШ”] я маю лиш томи VI–XII, а XIII–XIV не маю.

Разом з тим засилаю два примірники копій з Шевченківського партрету, один власне Вам, а другий Товариству Первовзір, з котрого знімалась копія, давно вже знайдений у одного з “старих громадян” у Києві одним з Катеринодарських студентів. З того первовзору тоді-ж були зроблені фотографічні знімки, котрі до сього часу затого вицвіли: тим-то засилані Вам копії яко зняті з блідаго зразка, вийшли неякісно.

25 лютого на зібрані гроші маю роздати бідним міщанам 24 примірники “Кобзаря” в добрих палітурках.

Коли мається друкований каталог книгарні Товариства, будте ласкаві, зашліть.

Свою роботу зашлю д[обродієві] Вовкові.

З глибоким поважанням,

М. Дикарів.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 52–53. Рукопис Оригінал.

№ 20

Катеринодар, 4 квітня 1897 р.

Високоповажаний Добродію!

Т[ом] XIV “Записок”, спасибі Вам, дістав з листом, в котрім обіцяно мені заслати і останні, які бракують мені, разом з [“]Етнографічним Збірником[”]; але про відбитки, які мені Ви обіцяли, мені нічого не сказано, і я їх не дістав.

Д[обродієві] Вовкові я заслав свою роботу ще в лютім, за місяць перед сим. Будте ласкаві і сей раз засилайте мені видруковані аркуші для спростовання друкарських помилок. Сподіваюсь на відбитки і з останньої праці.

З сердечним побажанням,

М. Дикарів.

23. III. 1897.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 54. Рукопис Оригінал.

№ 21

Катеринодар, 2 травня 1897 р.

Високоповажаний Добродію!

Сьогодні я дістав з пошти повістку, в котрій запрошують мене получить “простое международное закрытое письмо”. В сій цілі я пішов до поштової філії, де звичайно видається кореспонденція по повісткам, але там мені сказано, що мій лист повинен бути в головній поштової конторі. Я туди ще не ходив, і не знаю ще, з якої причини “простое, закрытое письмо” задержане, але маючи на бачности попередній приклад з д[обродієм] Е[растовим], сподіваюсь, що в листі запідозрено друковані речі. – Як що так, то мені буде найкращим зрестись сього листа, а лист, як що він зо Львова, щоб його не передано на цензуру краще було б витребувати назад, яко засланий з помилкою. В сій цілі я не піду на пошту за полученієм листа, поки не зашлють мені другої повістки, після котрої я маю право получить через шість місяців.

Справу, про котру я просив Вас, влаштуйте, будтеласкаві, способом, який Ви узнаєте найкращим.

На червень я виїду до Жекупських вод на місяць, але Ви листи можете писати, коли треба буде на той же адрес.

З глибоким поважаннем,

М. Д.

18 20/IV 97.

P. S. Коли в куверті нема нічого друкованого будтеласкаві оповістіть мене.

М. Д.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 61–63. Рукопис Оригінал.

№ 22

Гарячий Ключ, 23 червня 1897 р.

Високоповажаний
Михайле Сергієвичу!

Вашу відповідь на мій пильний запит я дістав ще в Катеринодарі, а з Парижа вже тут, на Жекупських Мінеральних водах, куда приїхав на 25 днів. Із Парижа так саме, як Вами, повідомлено, що відтіль мені нічого не засилалось. Разом з тим тут пройшла чутка, що з Лондону в закритих кувертах останнім часом засилаються брошури революційного змісту. На підставі усіх отсих дат, я зробив на повістці <...>, щоб поштовий уряд, коли підозріває в куверті друковані речі, звернув його до міста, відкиль він засланий, коли ж повістку мені дано з інших причин, – повідомив мене новою повісткою після приїзду мого до Катеринодару. Повістка ся з написом ще не була получена Катеринодарською поштою, коли непевний куверт прийшов до мене сюди. Знати, що його на почті відкривано і знов заліплено, бо края куверта покосняно при заліплюванні, і один з них навіть порвано, мабуть при відкриванні, а до того і клей не той, який покладає на куверти фабрика. В куверті містились титулі кінець словаря з страшними іменами України і д[обродія] Уманця. На титулі мається напись експедітора “словар під

бандеролею”, котрий я розуміється дістав раніш. От се Вам і вся історія. – У кожному разі повідомте Вашого д[обродія] експедітора про практику, уживану урядниками катеринодарської пошти.

Решти до виїзду я ще не дістав.

З глибоким поважанням і сердечною прихильністю,

М. Дикарів.

11/VI. 1897

Містечко Гарячий Ключ Кубанської області.

P. S. До виїзду я заслав Вам і до Товариства брошуру свою “О царских загадках”.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 55–57. Рукопис Оригінал.

№ 23

Катеринодар, 16 серпня 1897 р.

Високоповажаний Добродію!

За обіцяну засилку книжок заздалегідь сердечно дякую Вам. “Записки” у мене кінчаються т[омом] XIV, але я не маю томів з I по V, а про те в т[омі] III міститься вельми цікава мені розправа добродія Верхратського про говірку замішанців⁵⁴. Чи не можна дістати тих томів? Т[ом] II [“]Етнографічного Збірника[”] я також ще не маю, хоч д[обродій] Л. і обіцяв його заслати.

Д[обродій] Вовк писав мені, що ви нарадились змінити групувані етнографічних матеріялів, і мої останні матеріяли вийдуть до [“]Етнографічного Збірника[”], але в якому стані друкування цих матеріялів, він не повідомив мене, тож будтеласкаві, напишіть про се⁵⁵. Також я не знаю тепер, куди далі засилати свої матеріяли, чи до Львову, чи до Парижа. Про той рік, я готую відомости про дитяче жите фізичне і духове. Матеріял, що був у мене, розкиданий в десятках тетрадей, тепер уже зведений до купи, зостається лиш написати де-що про вагу сього матеріялу. Новиною будев матеріялах дитяча психологія. До матеріялів мені хотілось би додати патрети моїх двох маленьких філософів (4-х і 2-х годів), і зразки дитячого писання і малювання, – речі вельми цікаві з погляду дитячої психології і психології дикарів. Чи не буде якої перешкоди з сього боку при друкуванні

Д[обродій] Лопатинський⁵⁶ на мій запит повідомив мене, що в Збірникові округа він може друкувати на укр[аїнській] мові лиш матеріяли, уваги ж і все инше повинно бути на російській мові.

Тепер заходився ще написати про прикладанне антропологічної теорії Long’a (Mith, ritual and religion) до лінгвістики.

Засилаю Вам один з двох примірників труда Ф. Щербини⁵⁷ і потрет Антона Антоновича Суботи, селянина з слоб[оди] Попасної Богучарського повіту, мого етнографічного дописувателя

З глибоким поважанням,

М. Дикарів.

4/VIII. 1897.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 58–60. Рукопис Оригінал.

№ 24

Катеринодар, 24 лютого 1898 р.

Високоповажаний Добродію
Михайле Сергійовичу!

Засилаючи разом з сим листом доводки і поправки, прошу Вас уклінно прилучити їх до студіїмоєї. В моєму чорничкові де-яких уступів засланої студії нема, то й можуть бути повторення після прилучення додатків, то вже Ви, будьте ласкаві, викиньте, як що подибуватимуться повторення.

З “народної гутірки” я поклав ще де-що викинути, і іменно: 1) в передмові під ч[ислом] 7 вираз: “набити морди зрадникам царя князям, грапам та генералам”; 2) ч[исло] 24 материялів усе, починаючи з слів: “Еще прошу Вас, М. О., пропишіть”; 3) ч[исло] 25 все: “Чого Царь досі не карнується?” і т. д.; 4) ч[исло] 26 все про муштру і и[нше]; 5) ч[исло] 27 все про муштру і патрет; 6) ч[исло] 28 все про патрет; 7) ч[исло] 29 про царя Михайла; 8) ч[исло] 30 все про кару князям, грапам та генералам; т. є. і ті, що я мав друковати під іменем Сидюка. Сих материялів поки що не друкуйте, але збережіть. Лист Суботи, що засилаю, також збережіть на далі.

Десять карбованців засилаю до наукового фонду Товариства.

Прийміть мої сердечні поздоровлення з поводу надходячих роковин
Т. Г. Шевченка

З глибоким поважаннем і прихильністю

М. Дикарив.

24/II. 1898.

Институт літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України – Ф. 3. – Спр. 1626. – Арк. 253–254.

№ 25

Катеринодар, 27 лютого 1898 р.

Високоповажаний
Михайле Сергійовичу!

Під “Народною гутіркою” постановіть: “Митрофан Дикарив”, вилучивши кінець передмови, замісто котрого має бути інший, що отсе засилаю. Таким чином припадає викинути і чотири NN, на підставі котрих збудован сей кінець, т[обто] два оповідання Павловського про “муштру” і патрет і оповідання пана і пані Прасолових теж про патрет князя Михайла. Всі ці оповідання, здається, стоять рядом під рубрикою “Коло ворот” etc. Сі чотири NN надрукуйте окремо яко подання К. Сидюка з ст[аниці] Копеловської з приложеною тут передмовою.

Слова: учитель, хорунжий, о(тець) і т. п. скрізь все викиньте, а замісто імен постановіть ініціали. Таким чином, замісто П. С. Гордієнко – ... Плугатирь, повинно бути просто П. С. Г. і т. д.

“Уривки” трохи перегодіть друковати, бо я маю почипити де які додатки і поправки. Сю студію я писав, не маючи доброго грецького словаря, а тепер знайшов словарь Nane загальний і 1 том власних імен. До змісту сеї студії мені припадає зараз знов вернутись, бо я в передмові до апокрифів, що готую

Лопатинському хочу довести походженеїх з язичеської Греції. В січні, будши в Петербургу я коротко познайомив з змістом “Уривків” бібліотекаря Академії наук д[обродія] Вольтера⁸⁸, котрий висловив бажання, щоб про мої роботи знали в ширших наукових верствах. З просьби Вольтера я виголошував ex improvizi реферати на засіданнях лінгвістів і географичного товариства. Лінгвістичний реферат подобався і слухачам географ[ичного] товариства теж окрім проф[есорів] Ламанського і Жданова. Ламанський завважив, що західні слов’яне не мали зносин з греками и західне духовенство не знало грецької мови! Жданов удав з себе Олександра Македонського і рішуче заявив, що мої роботи “не мають ніякої наукової цінності!” Він ніяк не міг знести критики тез акад[еміка] Веселовського

На засіданні лінгвістів 15 січня теж припало мені вести полеміку з проф[есором] Бунічем. Читав реферат д[обродій] Волков про суффік[с] да (напр[иклад] в словах: куда, когда і т. д.). Референт звів до купи велику силу матеріялу з слов’янських мов в різних періодах їх розвитку і потім перейшов за <...>, що повинен визначити суффік[с] да. Заключенне його зовсім не тулилось до матеріялу і було пришите білими нитками. Через увесь час д[обродій] Волков обертався лиш до Буніча, а Буніч відповідав йому так, наче тут окрім їх двох нікого не було. Я завважив д[обродієві] Волкову що він не навів ні слова, в котрім би да стояло не на кінці, але на початку слова. Я перелічив як такі слова: в рус[ском] – таперя, таперичи, укр[аїнські]: тепера, допіро, пол[ьські] dopiera, котрі складаються з двох слів дай перво. Показав також, що лат[инське] dones (= доки), що має дублет donicum, є скороченем do unicum, де форма ...а має розум запомогового дієслова, як в рус[ских] формах да будеть, да благоденствуеть, в селі Отроценах коло Вороніжу: онъта-сь ідеть, <...> (зам[ість]: пусть будеть п[усть] благоденствуеть, пусть он идеть, пусть она идеть). Таким чином вирази: сюда, туда спочатку мали значінне: нехай сю, нехай ту і вимовлялись з відповідними жестами. Що до укр[аїнського] до піро, воно спочатку виражало мінімум часу чи міста, що йому товаришив відповідний жест – жест одиниці часу чи міста. Таким чином примінять у нас писанне сього слова, до-перва, не має жадних підстав. Доводом сього можуть бути слова, що заступають допіро і мають теж саме значінне як-ось: тільки (= нехай стільки), но, єно (= нехай єдно, єдино), лиш (неправильна форма лише) (= лиши, *lenque*, = нехай розуміється стільки або єдино); порівн[яй] лат[инське] solus, грец[ьке] спнпн, нім[ецьке] allein поруч solus, спнпо, allein.

На мої уваги д[обродій] Волков не міг сказати ні одного слова і на його оборону став проф[есор] Буніч. Він відповів мені що таперя є <...> виразу то-перво, а я опять запевнив його, що до і дай чи да одного походження Буніч на це не згодився, кажучи, що в історії арійських мов нема приміру чергування звуків д і <...> (!) і що укр[аїнське] допіру пізнішого походження(!). Але чи так, чи сяк прощаючись зі мною Буніч сказав: “Ваше покликування на лат[инське] dones вельми серйозне”. – Раніш він казав, що старослов’янська мова не має форми impegat. да, очевидно не підозріваючи, що старослов[янське] даждь зложене власне з двох слів да + ждь = дай-сть, стільки і відповідає сучасному російському дай-ка, доказом чого є те, що инше ке (= первістне дай-стілке), навіть ще й

тепер розумberti attivi; “Ке-те лиш кресало!” Сюди ж належать російські пожалуйста, два-жды, трижды, і т. д. (власне: два рази ще стільки, три рази ще стільки + жест, що заступав назву числа, котре помножилось). Обширніше про се я маю говорити в своїй студії про походженне суфіксів і префіксів і про їх первісну сутність що-до значіння з приіменниками і допомоговими дієсловами, котрих було і більше, ніж звичайно ми налічуємо. А поки що годилось би подане мною тут надрукувати Ваших видання в такій формі, в якій Ви признаєте найкраще.

З грудня прошлого року у нас існує “Общество любителей изучения Кубанской области”. Председателем його обрано ініціатора, учителя-врача Сысоева, товаришем його нашого історика Короленка, секретарем мене, товаришем секр[етаря] учит[еля]-чорноморця Борчевського, бібліотекарем учит[еля]-німця Брока. На превеликий жаль чорноморці мало цікавляться нашим товариством. Коли цензура перепускає Ваші видання до товариств, подібних нашому, то не відмовте засилати їх в обмін на наші.

Досі було у нас два відкритих засідання.

З глибоким поважаннем,

М. Дикарив.

15/27 [II]. 1898

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 73–78, 96–97. Рукопис Оригінал.

№ 26

Катеринодар, 16 березня 1898 р.

Високоповажаний Добродію

Михайле Сергієвичу!

Вибачайте, будьте ласкаві, що ще раз турбую Вас. Додатки, що засилаю зараз, прилучіть до моєї студії

З глибоким поважаннем,

М. Дикарив.

Р. S. Надавно я заслав до Товариства “Кубанській Сборникъ”, т[ом] VI з картою Кубанської області.

М. Д.

Березолу 4 р[оку] 1898.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 81. Рукопис Оригінал.

№ 27

Катеринодар, 22 березня 1898 р.

Високоповажаний

Михайле Сергієвичу!

Засилаю Вам іще одно “сказаніє” і до того вельми важне, і більше вже не буду турбовати Вас. Але коли Вам буде затрудно розібратись в масі поправок, що я заслав Вам, я нічого на мав би, як що Ви звернули б мені всю рукопись, і я сам би звів все до купи.

З глибоким поважаннем,

М. Дикарив.

Р. С. Д[обродій] Вовк просить мене дозволити йому видрукувати уложену мною програму до опису вулиці, вечериць і складок.

Так отсе я пишу до передмови і чиню додатки на підставі відомостей, зібраних після уложеннясеї програми.

10/III. 1898.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 79–80. Рукопис Оригінал.

№ 28

Катеринодар, 15 квітня 1898 р.

Високоповажаний
Михайле Сергійовичу!

Обіцяв я не турбовати Вас новими поправками своєї роботи, але припадає турбовати ще раз.

Недавно я заслав д[обродієві] Вовкові свою програму до збирання відомостей про парубочі громади⁵⁹. Здається він хоче надрукувати мою програму з своєю весільною програмою, котру він просив мене надрукувати тут в російському перекладі. Тож прошу Вас уклінно заслати мені віддруки обох програм, як тільки вони будуть видруковані, не дожидаючи виходу всього тому, в котрім вони будуть уміщені.

З глибоким поважаннем,

М. Дикарив.

3/IV/ 1898.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 64–65. Рукопис Оригінал.

№ 29

Катеринодар, 28 квітня 1899 р.

Високоповажаний Добродію!

З грошей, що засилаю залічить до університетського фонду від мене 10 карб[ованців], Володимира Григоровича Ляха – 3 карб[ованці], Івана Захаровича Садила – 3 карб[ованці], Лукьяна Мартиновича Мельникова – 2 карб[ованці]. З останніх грошей 8 карб[ованців –] на [“]Літературно-Науковий Вістник[”] і 5 карб[ованців –] за 3 т[оми “]Кобзаря[”] Шевченка. Виявляти імена офірників в друку мене не уповажнено. Видання засилайте до Києву на імя Олександра Матвієвича Заревського, котрий висловив на се згоду. Коли знайдете ще який шлях, то будте ласкаві, зашліть мені ще й другий примірник [“]Кобзаря[”], і я незабаром зашлю за його гроші.

На сей рік до Вашого [“]Етнографичного Збірника[”] я готую [“]Народний Календарь[”], котрого вистачить на цілий том⁶⁰. Половину його я вже переписав, та спинився на деякий час, щоб написати де-що до “Киевск[ой] Стар[ины]”⁶¹.

Як що моя Програма вже надрукована в [“]Етнольогичних Материялах[”], то будте ласкаві, зашліть мені її.

З глибоким поважаннем,

М. Дикарив.

Р[оку] 1899, квітня 16.

Р. S. Додаю ще 5 карб[ованців] на другий примірник [“]Кобзаря[”].

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 82–83. Рукопис Оригінал.

№ 30

Катеринодар, травень–червень 1898 р.

Високоповажаний Добродію!

Д[обродій] Вовк писав мені, що в т[омі] I [“]Етнольогічних материялів[”] має умістити мою програму про молодечі громади і тож будте ласкаві, коли надрукується вона, не загайтеся заслати мені один віддрук зараз же, бо я маю видруковати сю ж програму в “Кубан[скомь] Сборн[ике]” в російському перекладі.

Що ж до студії “Уривки з греко-слов’янської митольогії”, то коли ще друкування є не почате, зверніть мені рукопис, бо я хочу зробити лише групування поданих відомостей і взагалі ще раз переглядітисе. Останнім часом я працював над виготовленням до друку кубанських апокрифів в виданні куратора Кавказського учебного округу притягнувши до порівняння казки, биліни, замовляння. Через се я зовсім загруз в сих апокрифах, бо що разу питання стає цікавнішим і ширшим, але я за сим не жалкую, бо робота йде невпинно. Багато допомагають мені в роботі моя іконографічна колекція і на церковні календарі свята православній, католицькій і протестантській, на котрі мало зверталось уваги.

До Наукового Товариства разом з сим листом засилаю під бандеролею дві фотографії

З глибоким поважанням,

М. Дикарив.

Р. S. Останні видання Товариства получені мною [– “]Записки[...”], т[ом] XXI і [“]Рус[ька] Іст[орична] Бібл[іотека”], т[ом] XIX. Т[ом] I “Пам’яток укр[аїнсько]-рус[ької] літ[ературної] мови” дуже допомагає в моїх роботах.

М. Д.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 66–68. Рукопис Оригінал.

№ 31

Катеринодар, 6 травня 1899 р.

Lwow autriche

Professoru gruszevskomu

ekaterinodar, 10, 10, 6/5, 1 50 n

prochane zatrymajte do novocho lista

dikarev

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 94–95. Оригінал. Телеграма На зворотному боці – друковані уваги трьома мовами (німецькою, польською, українською).

№ 32

Катеринодар, 7 травня 1899 р.

Високоповажаний Добродію!

Засилаючи Вам лист з грішми я разом же виконав нашу з д[обродієм] Л[опатинськи]м умову оповістивши його, які видання він має одібрати від Вас. Вчора він відповів мені, що [“]Вістник[”] може ще, хоч під сумнівом, дістатись до його рук, а [“]Кобзар[”] напевне згине в цензурі. Тож, будьтеласкаві, виконайте мою прозьбу в такий спосіб, якій самі, здорові, заважите найкращим. Я можу тревати, скільки буде треба. Ся причина споводовала вчорашню мою телеграму до Васъ.

З глибоким поважаннем,

М. Д.

Р[оку] 1899, квітня 25.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 84–85. Рукопис Оригінал.

№ 33

Катеринодар, 17 травня 1899 р.

Високоповажаний Добродію!

Гроші справді я поперед засилав на фонд академічний, тепер же на фонд пуських доцентів, бо і при збиранні грошей був постановлений сей останній фонд.

Один примірник [“]Кобзаря[”] я просив собі, а другий одному з тутешніх інтеллігентів, і просив лиш три томи, а не чотирі тим, що не знав ще про видрукованне четвертого тож, будьтеласкаві, зашліть всіх чотирі. Що до другого примірника, мій приятель згоджується тревати до лагідної нагоди.

[“]Вістник[”] можна засилати на “Редакцию Кубанских Обласних Відомостей”.

В січні, з прозьби д[обродія] Лопатинського, я засилав йому до їх збірника апокрифи, зібрані в Кубанській області з передмовою, в котрій старався довести походженнестудійованих апокрифів з язичеського культу Греції. Передержавши чотири місяці, д[обродій] Лопатинський звернув мені рукопис, кажучи, що, “не смотря на видаючіся достоїнства”, моя праця “по нѣкоторымъ педагогическим соображеніямъ” не може бути надрукована. Чи не здались би апокрифи до видань Вашого Товариства. Апокрифи, зібрані мною, ось-які: 1) [“]Сон Богородиці[”]; 2) [“]Іерусалимський лист[”]; 3) [“]Небесний лист[”]; 4) [“]Страсти Господні[”] ([“]Мандрівка Богородиці по мукам[”]); 5) [“]Бранський небесний лист бонандистів[”]; 6) [“]Великі п’ятниці[”]. Всі апокрифи на російській мові. Як що згодиться друкуватися праця, я справлю переклад передмови на нашу мову⁶².

Помагай Вам Боже на все добре.

З глибоким поважаннем,

М. Дикарив.

Р[оку] 1899, травня 5.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 86–88. Рукопис Оригінал.

№ 34

Катеринодар, 8 липня 1899 р.

Високоповажани Добродію!

На лист з 7 (19). VI. 1899 можу сказати, що я мав на меті приїхати на археологічний з'їзд до Києву⁶³, але без рефератів. Тепер же замір свій повинен залишити, бо з вимагання лікаря я от се перебуваю на курорті. Велика шкода, що мені не доведеться побачитись з високоповажними і дорогими земляками, про що я задалегідь залюбки марив. З російських часописів відповідь міністра освіти вже відома: можна читати реферати на рідних мовах, а друкувати їх будить на російській мові. На се можна одмовити: *similius similitas tcurrutur**. Можна прийняти участь в з'їзді, а реферати видрукувалиши в своїм органі, бо Наукове Товариство наше має на меті дати українцям здобутки науки в найпрístupнійшій формі.

В мой програмі, надрукованій в Т[омі] II “Материялів до укр[аїнсько]-рус[ької] етнології”, проходила досадна помилка: на стороні 10 з рядка 13-го ціле речення повинно бути ось яке: “В відповіднім запові латишської пісні, замісто Кривого колеса, Лільоя, Аврелія, чи Тавлія, згадується й Усінь”. Кінець виразу “згадується” і т. д. стоїть через помилку аж в 14 рядку 11 сторони. Вся остання вставка між двома частинами згаданого речення повинна бути в одсилачі. Коли не можна сього передрукувати, то треба конче видрукувати пренаймні спростованне на 28 сторони.

З глибоким поважаннем,

М. Дикарив.

Р[оку] 1899, червня 26.

Адреса прежня.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 89–91. Рукопис Оригінал.

№ 35

Катеринодар, 13 серпня 1899 р.

Високоповажаний Добродію!

Разом з книгами Ви, очевидно, через помилку заслали мені діплом, писаний на ім'я д[обродія] Шульгина⁶⁴ і друкований лист, підписаний д[обродієм] Гнатюком⁶⁵, де він просить анонима подати біографічні дати і спис наукових праць.

На мій запит з поводу сього, д[обродій] Гнатюк, гадаючи, що д[обродій] Ш[ульгин] дістав те ж саме, призначене мені, радив звернути діплом Вам. Се я й справляю.

Обіцяний мною календар зашлю пізніше, бо мого дописувателя, селянина Антона Суботу двічі трушено, яко запідозреного в політичних справах, і він перелякавшись покинув був писати календарь, а тепер, заспокоєний мною, знов

---

* Дикарив мав на увазі латинський вислів “*Similia similibus curantur*” – “Подібне виліковується подібним”.

пише. Пригода ся вийшла з того, що я жалувався повітовому ісправникові на утиски, які чинить Суботіволосний уряд. З помсти за се, волосний писарь написав на Суботу донос⁶⁶.

З глибоким поважаннем,

М. Дикарив.

1. VIII. 1899.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 92–93. Рукопис Оригінал.

№ 36

Новомосковськ, 1900 р.

Милостивый Государь
Михаиль Семенович!⁶⁷

Пишетъ Вамъ невѣстка покойнаго Митрофана Алексѣевича Дикарева, который просил меня еще в прошломъ году на случай его смерти⁶⁸ распорядиться его бібліотекой рукописями слѣдующимъ образом: книги послать Товар[иству] Им[ени] Шевч[енко]. Списокъ ихъ я прилагаю⁶⁹ 5 и прошу Васъ просмотрѣвъ его, написать мнѣ, всѣ ли они будутъ тамъ полезны или же есть между ними и такіе, которые уже есть у Васъ, а можетъ испробовавъ ихъ въ другое мѣсто, они там будутъ полезны. Этнографическіе матеріалы покойный просилъ также отправить Товариству прося последнее издать ихъ, въ помощь для изданія я могу послать 300 р[ублей], которые онъ оставилъ для этой цѣли, но знаю, что для изданія это совсемъ малая сумма; но къ сожаленію отъ себя лично не могу помочь, несмотря на сердечное желаніе сдѣлать все возможное, чтобы труды дорогого мнѣ покойника не погибли бы напрасно; я живу съ 8-ми летнимъ сыномъ тѣмъ, что учительствую въ прогимназіи, а матеріальное положеніе учительницъ у насъ очень плохое.

Высказавъ Вамъ все, обращаюсь къ Вамъ, Михаиль Семеновичъ, съ просьбой дать мнѣ совѣтъ относительно рукописей.

Забыла еще сказать, что покойный не оставилъ формального завещанія, поэтому все его имущество взято въ охрану и я только тогда его получу, какъ докажу права наследства и если не прійдется его дѣлить съ другими наследниками. Пріятели покойнаго помогаютъ мнѣ, чтобъ все получила я и тѣмъ имела бы возможность исполнить его волю. Тѣмъ болѣе, что кроме книгъ и рукописей у него больше ничего не осталось. Теперь моя просьба лично къ Вамъ, я слышала что у Васъ готовилась біографія покойнаго съ портретомъ, если можно, то будьте такъ добры, пришлите один экземпляръ мнѣ наложеннымъ платежомъ⁷⁰. Съ своей стороны я сделаю все, чтобы книги и рукописи покойнаго не попали въ руки техъ, кто не уважалъ и не сочувствовалъ трудамъ покойнаго, и чтобы все исполнить по его волѣ.

Съ искреннимъ почтеніемъ

У. Дикарева.

[P. S.] Адресъ мой: г. Новомосковскъ Екатеринославской губ[ерніи]. Въ женскую прогимназію, Ульянъ Ивановнѣ Дикаревой.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 450. – Арк. 9–12. Рукопис Оригінал.

№ 37

Новомосковськ, 22 жовтня 1900 р.

Новомосковськ
10-е октября [1900 г.]

Високоповажаний добродію!

Тільки тепер розрішилось мое діло и я змогла получить книжки и рукописі покійного М. Дикарева и согласно його волі заслатъ ихъ до Товариства. Послав редакторъ [“Кубанскихъ Вѣдомостей”] Мельниковъ⁷¹ на мѣня съ передачей до Товариства; посылка отправлена без грошей, а по якій причині це він т. Мельн[иковъ] виясня секретаря Товариства; але не безпокойтесь викупать, якъ тільки секретарь подасть звістку скільки стоить пересилка, то гроші вишлю. За однимъ вишлю и 300 карб[ованців], котрі я обіцяла вислатъ на виданне рукописей. Тільки будьтеласкаві напишите якъ і на кого їх засилать, я зовсім не знаю цію процедуру. Тепер я рада, що можу виповнити волю покійного. Тільки ще моя просьба: братамъ я сказала, що рукописі Митрофан пославъ Товариству ще при житні, так щобъ якъ прийдеться Вамъ, чи комудругомучлену Товариства, то чи можна будепіддержати, для пользи дела, таку мало невинну брехню, може и не прийдеться але-ж просю про се на всяк случай. Ще дуже просила бъ Васъ, коли вийдуть у печать книжки покійного, то щобъ на мій счетъ мені прислали по одному екземпляру, за це дуже дякуватиму бо мені бажалось би їх сберегти для сина, та й самій цікаво.

На всяк случай мій адрес: г. Новомосковськ, Екатеринославской губ[ерніи], въ женскую прогимназію, Дикаревой.

З великим поважаннем,

У. Дикарева.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 450. – Арк. 1–3. Рукопис Оригінал.

№ 38

Новомосковськ, 1900 р.

Глубокоуважаемый
Михаиль Семеновичъ!

Большое спасибо Вамъ за присланные книжки “Вестника”⁷².

Для меня служить большим утѣшеніемъ читать что-либо достойное памяти дорогого для меня покойника.

Посылаю на Ваше имя 300 руб[лей]. Писать о томъ, что деньги на издание завѣщаны покойнымъ, мнѣ кажется излишнимъ, въ виду того, что вѣдь формальнаго завещанія не было, а была просьба въ частномъ письмѣ ко мнѣ. Ведь важно, чтобы рукописі вышли въ печати, а на чьи деньги, это все равно. Такъ какъ у меня остались не проданными кой-какія его вещи, то можетъ со временемъ я смогу еще дослатъ часть денегъ. Теперъ же жду отвѣта сколько стоить пересылка книгъ, чтобы возвратить стоимость. Будьте так любезны, увѣдомить меня въ полученіи денегъ, а также при этомъ написать точный адрес Кониссаго⁷³, если онъ Вамъ извѣстенъ.

Съ глубокимъ уваженіемъ,

У. Дикарева.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 450. – Арк. 7–8. Рукопис Оригінал.

№ 39

Новомосковськ, 1900 р.

Глубокоуважаемый
Михаиль Семеновичъ!

Меня уже начинаетъ беспокоить то обстоятельство, что книги и рукописи еще не получены, как бы съ ними на границѣ чего не случилось? Для отчета обозначьте деньги лучше всего в такой формѣ: “депозит М. Дикарева”.

Оно можно было бы сказать о нихъ и въ предисловіи Сборника⁷⁴, но я принимаю такую предосторожность исключительно через братьевъ, которые могутъ вообразить при пылкой фантазіи, что тысячѣ прошли мимо ихъ рукъ, каково предположеніе однимъ изъ нихъ уже было высказано ([“издав рукописи онъ можетъ получить тысячѣ[”]), а такъ какъ они люди не добронравственные, то легко могутъ устроить мнѣ пакость, что имъ лично легче, что я ради памяти покойнаго поступила на свой риск и страх и это собственно на ихъ совести. Вотъ почему я не хотѣла бы какъ-нибудь раздражить ихъ аппетиты. В виду всего высказаннаго я оставила про запас на время 200 р[ублей], которая должна была приложить къ 300 р[ублямъ] на тотъ случай, если братья вздумали предъявить ко мнѣ гражданскій искъ. То чтобы было чѣмъ на всякій случай откупиться отъ нихъ, а то вѣдь у меня лично средствъ лишь на <...> и можетъ изъ всего этого выйти пренеприятная исторія; если же все обойдется благополучно мои страхи напрасны, то деньги конечно пришло.

Съ искреннимъ уваженіемъ,

У. Дикарева.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 450. – Арк. 4–6. Рукопис Оригінал.

№ 40

Новомосковськ, 1901 р.

Високоповажаний
Михайлу Семеновичу!

Я чувствую себя въ роли обманщицы передъ Товариствомъ. Хотя ни въ чемъ не виновна.

Я уже два раза запрашивала сколькою должна прислать за пересылку книг, а ответа не получаю, а такъ-какъ я обещала деньги выслать и не послала (хотя и не по своей винѣ), то на совести у меня упрекъ. Пожалуйста, будьте добры черкнуть несколько словъ. Какую сумму заплатило Т[оварист]во за выкупъ книгъ, деньги пришло немедленно. Да кстати, если Васъ не затруднитъ не откажите сообщить въ какомъ положеніи стоитъ вопросъ о рукописяхъ покойнаго Дикарева. Простите, что Васъ затрудняю, но право же совѣсть не даетъ мнѣ покою.

Съ истиннымъ уваженіемъ,

У. Дикарева.

[Р. S.] Адресъ: г. Новомосковскъ, Екатеринославской губ[ерніи], въ женскую прогимназію.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 450. – Арк. 17–18. Рукопис Оригінал.

№ 41

Новомосковскъ, 7 листопада 1901 р.

Новомосковскъ,
25 октября

Глубокоуважаемый
Михаиль Семеновичъ!

Простите, что еще разъ позволяю себѣ затруднять Васъ. Такъ какъ вотъ уже на исходе второй годъ со смерти М. А. Дикарева и въ продолжении этого времени братья покойнаго меня не беспокоили, то считаю возможнымъ прислать Товариществу⁵ удержанныя мною на время 200 р[ублей], завещанные покойнымъ къ ранее посланнымъ мною 300 р[ублямъ] на изданіе его сочиненій.

Хотя два года срокъ еще не законный и нужна десятилетняя давность, но я думаю, что если они оставили меня въ покоѣ, то не станутъ потомъ претендовать; да наконецъ я не могу далѣе держать этихъ денегъ у себя. Совѣсть и такъ меня мучаетъ, что я два года держу ихъ у себя, тѣмъ болѣе, что можетъ быть это послужитъ задержкой тому, что рукописи покойнаго и до сихъ поръ не вышли въ печать. Если Васъ не затруднитъ, то будьте такъ добры напишите мнѣ, надвигается ли дѣло о выходѣ въ свѣтъ рукописей покойнаго, если что отпечаталось, то нельзя ли мнѣ получить наложеннымъ платежомъ, а также не откажите сообщить если имѣются свѣдѣнія о томъ, куда попали послѣ смерти Конисскаго его рукописи и письма. Дѣло въ томъ, что за 2 недели до смерти онъ у меня просилъ мою личную переписку съ братомъ М. А. Дикаревымъ, какъ матеріалъ для биографіи покойнаго. Я очень хотела бы получить обратно свою переписку но все мои старанія пока ни къ чему не навели.

Такъ если Вы можете помочь мнѣ въ этомъ советомъ, то я Вамъ буду очень, очень благодарна. А деньги опять переслать переводомъ на Ваше имя?

Съ искреннимъ уваженіемъ,

У. Дикарева.

г. Новомосковскъ, Екатеринославской губ[ерніи],
Учительницѣ прогимназіи.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 450. – Арк. 22–24. Рукопис Оригінал.

№ 42

Новомосковскъ, 6 лютого 1902 р.

Високоповажаний Добродію!

Засилаю Вамъ остатні двісті к[а]рб[ованців] на виданне паперів покійнаго М. А. Дикарева и як буде Ваша ласка повідомте мене, коли получите гроші.

З великим ушанованнем,

У. Дикарева.

января 24, 1902 года.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 450. – Арк. 13. Рукопис Оригінал.

№ 43

Новомосковськ, 6 березня 1902 р.

21 февраля.

Високоповажаний Добродію!

Будьтеласкаві, передайте “Виділу” Товариства, щирю подяку за честь, (та ще й не заслужену), котрувін оказав, вибрав мене звичайним членом Товариства. При всіх своїх симпатіях науковим інтересам, с такою маленькою освітою як у мене, просто соромно считатись членомъ якого небудь наукового общества. Але цікаво знати Устав Общества, членом которого состою, то чи не можна було б Вам як небудь заслати наложеною платою.

Щиро прихильна!

Уляна (та не Олексіївна, а Іванівна) Дикарева.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 450. – Арк. 14. Рукопис Оригінал.

№ 44

Катеринослав, 3 листопада 1902 р.

Глубокоуважаемый
Михаиль Семеновичь!

Будьтетаць добры, не поставьте себѣ въ трудъ уведомить мѣня, въ какомъ положеніи находятся рукописи покойнаго М. А. Дикарева. Неужели же еще ничего не вышло въ печать? Если нетъ, то какая причина того? Меня этотъ вопросъ начинаеть немного беспокоить.

Въ прошломъ году я написала къ Вамъ, и просила выслать мнѣ если можно наложеннымъ платежомъ уставъ “Товариства им. Шевченко”. Если это возможно, то не откажите прислать его мнѣ. Простите за недогадливость, но я все ждала, что мнѣ вышлютъ, какъ обещали, первую книгу М. А. Дикарева вышедшую въ печати и не дождавшись рѣшила опять обезпокоить Васъ.

Съ искреннимъ уваженіемъ,

Имею честь быть, Ваша покорная слуга

У. Дикарева.

[P. S.] Адресъ: г. Катеринославъ⁷⁶, въ Городскую общественную библіотеку Ульяне Ивановнѣ Дикаревой.

21-е октября.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 450. – Арк. 15–16. Рукопис Оригінал.

№ 45

Катеринослав, 23 грудня 1903 р.

10 декабря.

Глубокоуважаемый
Михаиль Семеновичь!

Мнѣ очень грустно, что я до сихъ пор не получила ничего изъ трудовъ М. А. Дикарева⁷⁷. Очень прошу Васъ выслать мнѣ что вышло въ печати по адресу: г. Катеринославъ на имя директора Коммерческаго училища Антона Степановича Синявскаго для передачи мнѣ въ Городскую общественную библиотеку за пересылку я заплачу сколько слѣдуетъ. Если же на имя Синявскаго нельзя, то можетъ можно на имя Эварницкаго, адресъ его вероятно у Васъ есть, я его постоянного мѣстожителства не знаю, но в Катеринославѣ онъ бываетъ часто. И такъ-какъ онъ служить директоромъ Музея имени Поля, то вероятно и адресовать въ Музей ему можно, но мнѣ удобнѣе было бы на имя Синявскаго. Больше я никого не знаю, на чье имя можно было бы выслать. Я думаю Вамъ лучше знать это и если на имя названныхъ лицъ нельзя выслать, то ужъ будьте такъ добры сами по своему усмотрению вышлите на имя того, кого можно, толькось просьбой передать мнѣ въ г. Катеринославъ въ городскую библиотеку Ульяне Ивановнѣ Дикаревой. У меня подрастаетъ сынъ и я очень хотела бы имѣть и для него и для себя сочиненія такого близкаго и дорогого для насъ человека, какимъ былъ М. А. Дикаревъ.

Надѣюсь, что Вы будете такъ добры и откликнитесь на мою просьбу.

Съ искреннимъ уваженіемъ,

У. Дикарева.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 450. – Арк. 19–21. Рукопис Оригінал.

№ 46

Катеринослав, 8 лютого 1904 р.

Катеринославъ
26 января 1904 г.

Глубокоуважаемый
Михаиль Семеновичь!

Передъ Рождествомъ получила Ваше письмо, въ которомъ Вы пишете, что высылаете мнѣ книги, но книгъ я еще не получила. Очень сожалѣю, что вышло недоразумѣніе съ пересылкой книгъ для меня: вмѣсто Катеринослава въ Катеринодаръ. Будьте такъ добры, не откажите увѣдомить меня, когда вышлите для меня книги, на чье имя будутъ они отправлены. Простите великодушно, что надоѣдаю Вамъ.

Съ искреннимъ уваженіемъ,

У. Дикарева.

ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 450. – Арк. 36. Рукопис Оригінал.

КОМЕНТАРІ

1. Михайло Грушевський у 28-річному віці за рекомендацією Володимира Антоновича був призначений звичайним професором кафедри історії України (офіційна назва: кафедра всесвітньої історії з особливою увагою до східної Європи) Львівського університету і залишався на цій посаді до 1914 р.
2. Овочів – тут: плодів наукової діяльності.
3. Йдеться про “Воронежский этнографический сборник”, який підготував М. Дикарів і 1891 р. видав друком Воронежський губернський статистичний комітет
4. Михайло Грушевський у відповідь на надіслані Митрофаном Дикаревим твори вислав йому скорше за все, свою щойно видану працю “Барське староство”.
5. Важко сказати, який “з’їзд учених у Львові” мав на увазі М. Дикарів. Можливо, тут йдеться про науковий заход під час Крайової виставки у Львові влітку 1894 р. під егідою НТШ.
6. До М. Дикарева, який до липня 1893 р. мешкав у Воронежі, а пізніше в Катеринодарі, центрі Кубанщини де переважало українське населення, з питань українознавства звертались провідні українські вчені, зокрема, Федір Вовк, Михайло Грушевський.
7. Ян Бодуен де Куртене (1845–1929) – визначний польський мовознавець, дійсний член Краківської і чл.-кор. Петербурзької академії, дійсний член НТШ, фундатор науки про фонему та психологічної школи у мовознавстві.
8. Антропофоніка – звукова організація художньої мови, а також галузь поезії.
9. “Кубанский сборник” – Праці Кубанського обласного статистичного комітету протягом 1883–1908 рр. вийшло друком 14 томів.
10. Праця М. Дикарева “Уривки з греко-славянської митології” так і залишилась незакінченою і була опублікована у посмертному виданні, відредагованому Іваном Франком (Збірник Філологічної секції Наукового Товариства ім. Шевченка – Львів, 1903. – Т. 6).
11. Праця була опублікована Народня гутірка з поводу коронації 1896 р. Зібрав і пояснив Митрофан Дикарів // Етнографічний збірник. – 1898. – Т. 5. – С. 1–24.
12. На жаль, початок листа відсутній. Перша фраза свідчить про зацікавлення Митрофаном Дикаревим темою народних розмов про певні явища громадського життя кінця XIX ст. Цій тематиці присвячено його працю “Программа для этнографического исследования жизни в связи с голодом и холерой” (Кубанский сборник – 1894. – Т. 3. – С. 1–21).
13. Йдеться про працю: Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край... Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским – СПб., 1877. – Т. 4.
14. Перераховані праці не були закінчені. Частково їх було опубліковано у згаданих посмертних писаннях Митрофана Дикарева.
15. У листі до Федора Вовка від 5 вересня 1896 р. Митрофан Дикарів зазначав, що на Воронежчині повіти “Богучарський й Острогожський з того цілком українські” (Див.: Старков В. Листи Митрофана Дикарева до Федора Вовка / Упор Валерій Старков // Пам’ять століть – 2000. – № 1. – С. 36).
16. Працю було опубліковано Заметки по истории народной ботаники // Этнографическое обозрение. – 1899. – Т. 50–51. – № 1–2. – С. 19–53.
17. Різдвяні свята в станиці Павлівській Єйського oddілу на Чорномор’ї // Етнографічний збірник. – 1895. – Т. 1. – С. 1–24.
18. Цю працю опубліковано незакінченою в посмертних писаннях М. Дикарева.
19. Псевдонім М. Дикарева, яким він користувався певний час в середині 90-х рр., походить, імовірно, від прізвища діда по матері (Крамарев) (Див.: Дикарев Митрофан. Автобіографія // Інститут літератури НАН України ім. Т. Г. Шевченка Відділ рукописів – Ф. 77. – № 171. – Арк. 1).

20. Веселовський Олександр (1838–1906) – російський літературознавець, академік, професор Петербурзького університету, прихильник теорії літературних запозичень і міжнародної літературної взаємодії.
21. “Lud...” – основна, 40-томна праця Оскара Кольберга (1814–1890), польського етнографа і композитора. 8 томів цієї праці присвячені етнографічним матеріалам із Західної України.
22. Один з активних кореспондентів М. Дикарева з Кубанщини.
23. Йдеться про програму, укладену членами НТШ, в т. ч. Іваном Франком, Володимиром Гнатюком, Філаретом Колесою, Володимиром Шухевичем, Федором Вовком. Програма до збирання відомостей про українсько-руський край і нарід, уложена членами Наукового товариства ім. Шевченка // Етнографічний збірник. – Львів, 1895. – Т. 1. – С. 1–16. До видання включено також відозву Зенона Кузелі “До збирачів”.
24. Йдеться про етнографічну програму, укладену російськими вченими В. Міллером, М. Харузінім, Є. Якушкінім та М. Янчуком. Программа для собирания этнографических сведений, составленная при этнографическом отделе Императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии. – М., 1887. – 147 с. (Те саме видане і 1889 р.). Микола Янчук (1859–1921) – фольклорист і письменник, редактор журналу “Этнографическое обозрение” (1889–1916).
25. Йдеться про описи українських народних ігор і розваг у працях Павла Чубинського та Петра Іванова: Труды этнографическо-статистической экспедиции.. – СПб., 1873. – Т. 3; СПб., 1877. – Т. 4; Игры крестьянских детей в Купянском уезде – Харьков, 1889.
26. Кухаренко Яків (1800–1862) – письменник і етнограф, наказний отаман Озівського (з 1851 р.), а згодом і Чорноморського війська. Український шляхетсько-старшинський рід Завадовських з Чернігівщини мав багато визначних осіб, і важко сказати, якого саме Завадовського мав на увазі М. Дикарів.
27. Мова (псевдонім – Лиманський) Василь (1842–1891) – письменник, родом з Кубані, автор багатьох поетичних, драматичних і прозових творів, які зображували життя українських переселенців. Героїзував козаччину В. Мову можна вважати за попередника експресіонізму в українській прозі й поезії.
28. Короленко Прокіп (1834–1913) – історик Кубані. Основні праці: “Черноморцы” (1874), “Материалы по истории войска Запорожского” (1897), “Кошевые атаманы Черноморского козачьего войска” (1902).
29. Бігдай Яким (1850 – початок 1900-х) – український громадський діяч на Кубані, збирач пісень кубанських козаків. Головна праця – “Песни кубанских казаков”, 1897 р., 556 пісень українською та російською мовами.
30. Ерастов Степан (1857–?) – український громадський діяч на Кубані, інспектор народних шкіл, директор банку в Новоросійську. Характеристика, висловлена Дикаревим щодо Ерастова, повністю виправдалась: він був активним українським політиком (патрунував організації РУП на Кубані, пізніше діяльний член ТУП). 1917 р. – голова Всеукраїнського національного конгресу в Києві.
31. “Новоеристи” – прихильники т. зв. “нової ери”, під час якої передбачалося досягти порозуміння між поляками і галицькими українцями, які стояли на ґрунті австрійської державної ідеї. Ця політика успіху не мала.
32. Працю “О царских загадках” було надруковано (Этнографическое обозрение. – 1896. – Т. 31. – № 4. – С. 1–64).
33. Тобто чернетки.
34. Лист багато в чому присвячений пошукам М. Дикарева у фонетичній структурі української мови в порівняльному аспекті, і ці фрагменти як у попередньому так і в деяких наступних листах ми залишаємо для коментування фахівцям-філологам.
35. Житецький Павло (1836–1911) – філолог, педагог і громадський діяч. Започаткував і розвинув новий напрямок в українському мовознавстві – історію української літературної

мови. Автор першої ґрунтовної праці з історичної фонетики української мови “Нарис звукової історії малоруського наріччя” (1876), на яку посилається і з якою полемізує в листі М. Дикарів.

36. Науменко Володимир (1852–1919) – громадський і педагогічний діяч, літературознавець, етнограф. Автор багатьох праць з історії української літератури та української мови, зокрема, “Обзор фонетических особенностей малорусской речи” (1889) з оглядом фонетики української мови.

37. Палатальні – звуки мови, які завжди вимовляються з додатковим піднесенням середньої частини язика до твердого піднебіння. Палатальність – наявність пом’якшення (у приголосних звуків).

38. М. Дикарів активно використовує фонетичні матеріали з рідної Воронежчини

39. Йдеться про опубліковані в “Етнографічному збірнику” НТШ (1895, 1899) за редакцією Івана Франка “Галицько-руські народні казки Осипа Роздольського” (1872–1945).

40. Кореспондент М. Дикарева з Воронежчини

41. Місто на Кубанщині порт на Азовському морі.

42. Даль Володимир (1801–1872) – російський письменник, етнограф, лексикограф. Основна праця В. Даля – “Толковый словарь живого великорусского языка” (М., 1863–1866. – Т. 1–4), на яку і посилається М. Дикарів.

43. Головацький Яків (1814–1888) – поет, учений-славіст, педагог і громадський діяч, один із зачинателів нової української літератури на західноукраїнських землях. Уклав та видав “Народные песни Галицкой и Угорской Руси” (у 3-х частинах: М., 1878. – Кн. 1–4), на які посилається М. Дикарів.

44. Йдеться про матеріали, згадані в одному з попередніх листів від 5 березня 1896 р.

45. Не зважаючи на досить тяжкі умови життя та постійні нестатки й хвороби, Митрофан Дикарів знаходив можливості надсилати до НТШ різноманітні матеріали, в т. ч. і придбані ним книжки.

46. Митрофан Дикарів активно листувався з Федором Вовком (1847–1918), видатним антропологом, етнографом, археологом. Листи М. Дикарева до Ф. Вовка опубліковано (*Старков В.* “Золоті зерна наукового пізнання” (Епістолярна спадщина Митрофана Дикарева). Листи Митрофана Дикарева до Федора Вовка // Пам’ять століть – 2000. – № 1. – С. 14–19, 20–52). Автором віднайдені і підготовлені до друку зворотні листи Федора Вовка, але, на жаль, лише перші шість, датовані 1894–1895 рр., хоча насправді їх було набагато більше, про що свідчить і ця згадка. Федір Вовк належав до Етнографічної комісії НТШ, організованої в січні 1895 р. (Записки НТШ. – 1895. – Т. 6. – С. 3–4) і був причетний до редагування і видання “Етнографічного збірника”.

47. Невістка Митрофана Дикарева, яка згодом листувалася з НТШ з приводу передачі його спадщини.

48. Михайло Комаров (1844–1913) – український бібліограф, етнограф, громадський діяч.

49. Лукич Василь – псевдонім Володимира Левицького (1856–1938), українського письменника, громадського діяча, автора етнографічних розвідок, монографій, оглядів національного і культурного життя.

50. Другий том “Етнографічного Збірника” вийшов друком 1896 р., де були надруковані “Чорноморські народні казки й анекдоти” (с. 1–50) та “Поправки до статті «Різдвяні сьвятки в станиці Павлівській Сіського oddілу на Чорноморі»” (с. 53–54).

51. Як зазначалося, праця “О царских загадках” була надрукована “Етнографическим обозрением” (1896. – Т. 31. – № 4. – С. 1–64).

52. Никифоровський Микола (1845–1934) – білоруський етнограф і фольклорист

53. Докладніше про захоплення Митрофана Дикарева зразками лубочної іконографії див. у листі Дикарева до Федора Вовка від 15 жовтня 1895 р. (*Старков В.* Листи Митрофана Дикарева до Федора Вовка. – С. 31–32).

54. Верхратський Іван (1848–1919) – природознавець, педагог і філолог, дійсний член НТШ, знавець флори і фауни Східної Галичини. Працював над українською природничою термінологією. Згадана стаття – “Говор замішанців” (Записки НТШ – 1894. – Т. 3. – С. 153–210). Лемки-замішанці – група лемків, яка мешкала в кількох селах на південь від Ряшева і мала окрему говірку як наслідок польської експансії.

55. Дійсно, етнографічні праці, які надсилав Митрофан Дикарів, за його життя друкувалися саме в “Етнографічному збірнику” НТШ.

56. Лопатинський Лев (1892–1922) – мовознавець, родом з Галичини. З кінця 1880-х рр. – куратор кавказької шкільної округи, згодом професор у Тифлісі та Баку.

57. Щербина Федір (1842–1936) – визначний статистик, економіст, соціолог, громадський діяч, історик Кубані, чл.-кор. Петербурзької академії наук (з 1904), дійсний член НТШ (з 1924). У 1884–1901 рр. – начальник статистичного бюро Воронежського земства, у якому до 1893 р. працював М. Дикарів. У 1901–1920 рр. – на Кубані. Вислана Дикаревим до НТШ праця: Крестьянское хозяйство в Острогском уезде. С 8 картами / Под ред. Ф. А. Щербины. – СПб., 1887.

58. Вольтер Едуард (1856–?) – приват-доцент Петербурзького університету, автор праць з латиської етнографії та міфології.

59. Програма, складена Митрофаном Дикаревим, вийшла вже після його смерті: Програма для збирання відомостей про громади і збірки сільської молоді (вулиць, вечірниць, досвідки і складки) // Матеріали до українсько-руської етнології – 1900. – Т. 3. – С. 1–15.

60. У зв’язку зі смертю М. Дикарева праця було опублікована лише 1905 р.: Народний календар Валуйського повіту (Борисівської волости) у Вороніжчині // Матеріали до українсько-руської етнології – 1905. – Т. 6. – С. 114–204.

61. Йдеться про працю М. Дикарева: Малорусское слово “паляница” и греческое “релбпж” // Киевская Старина. – 1899. – № 10. – С. 31–49.

62. Врешті-решт праця про Кубанські апокрифи було опубліковано в Москві: Апокрифы, собранные в Кубанской области // Юбилейный сборник в честь В. Ф. Миллера, изданный его учениками и почитателями – М., 1900. – С. 73–90.

63. Черговий з’їзд археологів Російської імперії відбувся в Києві 1899 р.

64. Шульгін Яків (1851–1911) – історик, педагог, громадсько-культурний діяч. Автор праць з історії Лівобережної України XVII–XVIII ст. Саме 1899 р. повернувся після арешту і заслання за національно-культурну діяльність у 1879 р. На спільному засіданні 1 червня 1899 р. згідно з новим статутом обраний дійсним членом НТШ (Історично-філософська секція) одночасно з Митрофаном Дикаревим, якого обрано на Філологічній секції (див.: Мороз М. Матеріали до хронології НТШ (1873–1944 роки) // З історії Наукового товариства імені Шевченка – Львів, 1998. – С. 273–274). Саме цим і пояснюється помилка Володимира Гнатюка, новообраного (з 4 лютого 1899 р.) секретаря НТШ, який при засиланні переплутав дипломи двох дійсних членів.

65. Гнатюк Володимир (1871–1926) – визначний етнограф, організатор наукової праці. З 1899 р. секретар НТШ, з 1901 р. – секретар, а з 1916 – голова Етнографічної комісії НТШ.

66. Ситуацію зі своїми “етнографічними” кореспондентами, яка склалася на середину 1899 р., Митрофан Дикарів докладніше описав у своєму останньому листі Федорові Вовку від 3 жовтня 1899 р.

67. Помилка авторки листа: тут і надалі треба – “Михаил Сергеевич”.

68. Митрофан Дикарів помер 26 листопада (н. ст.) 1899 р.

69. Доля списку книжок невідома.

70. Йдеться про працю Олександра Кониського “До життєпису М. О. Дикарева”, надруковану в “Літературно-науковому віснику” (1900. – Т. 12. – Кн. X. – С. 10–29; Кн. XI. – С. 75–91).

71. Лук’ян Мартинович Мельников – громадсько-політичний і культурний діяч на Кубанщині, редактор “Кубанских областных ведомостей”.

72. Йдеться, мабуть, про числа “Літературно-наукового вісника” зі згаданою працею Олександра Кониського

73. Олександр Кониський помер 29 листопада 1900 р.

74. Так, мабуть, називала Уляна Дикарева майбутній том праць Митрофана Дикарева.

75. Йдеться про Наукове Товариство ім. Т. Шевченка

76. Нині – Дніпропетровськ

77. Можна зрозуміти нетерпимість Уляни Дикаревої, але НТШ (відповідальний Іван Франко) весь цей час ретельно опрацьовувало архів Митрофана Дикарева і готувало до видання його неопубліковану спадщину. Саме 1903 р. вийшли друком “Посмертні писання Митрофана Дикарева з поля фольклору і мітології” (Збірник Філологічної секції НТШ – 1903. – Т. 6. – С. 1–258).